T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KARAHANLILAR DÖNEMİ EDEBÎ ESERLERİNDE "İLİM" KAVRAMININ ANLAM VE TEMATİK İNCELEMESİ

Bilal İrice

Diyarbakır 2016

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KARAHANLILAR DÖNEMİ EDEBÎ ESERLERİNDE "İLİM" KAVRAMININ ANLAM VE TEMATİK İNCELEMESİ

Bilal İrice

Danışman
Yrd. Doç. Faruk Gökçe

Diyarbakır 2016

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Karahanlılar Dönemi Edebî Eserlerinde "İlim" Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin 1 (bir) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

..../..../.....

Bilal İrice

KABUL VE ONAY

Bilal İRİCE tarafından hazırlanan Karahanlılar Dönemi Edebi Eserlerinde "İlim" Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi adındaki çalışma, 08/04/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında**, YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. M. Malik BANKIR (Başkan)

Yrd. Doç. Dr. Faruk GÖKÇE (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN (Üye)

ÖN SÖZ

İlim kavramı üzerine birçok akademik çalışma yapılmasına rağmen, yine de yetersiz kalır. Asırlar boyunca, her millete hitap eden bu kavram, önemini ve güncelliğini hiç kaybetmemiştir.

İlk insan Hz. Âdem'le mücessem bir hal alan ilim kavramını, kâinatın yaratılışına kadar götürmek mümkündür. Allah(cc)'ın meleklere bile öğretmediği ilmi, âdemoğluna öğretmesi, insanın mahiyetini anlama noktasında, önem arz eden bir durumdur.

Tarihte bir gezintiye çıkıldığında, hemen hemen her dinin ve her milletin, "ilim öğrenmeyi", "ilim sahibi kişilere önem vermeyi" ve "cehalete karşı tavır almayı" sosyal bir tutum olarak bilinçaltına yerleştirdikleri görülecektir.

İlim kavramı, İslamiyet'in nüzûlü ile farklı bir mahiyet kazanmış ve İslamiyetin temas kurduğu bütün milletler, bu kavramın kıymetini ve değerini anlamaya çalışmışlardır. Türk tarihi incelendiğinde, Türklerin İslamiyet öncesi dönemler de bile; öğrenmeye, araştırmaya, ilim sahibi kişilere önem vermeye, cehaletin felaket getireceğine inanmışlardır. Bu sosyal tabu, İslamiyet'le birlikte daha da ileriye götürülerek farklı anlam ve boyutlar kazanmıştır.

11. yüzyılda Avrupa'nın ortaçağında, ilim adına karanlık bir dönem yaşadığı bir zaman diliminde, İslam dünyası, ilmi bağlamda zirveleri yaşamıştır. Türk tarihinde İslamiyet'i ilk kabul eden devlet Karahanlılardır. Karahanlıların devlet

olarak İslamiyeti kabul etmeleri, siyasî, sosyal ve kültürel hayatın her alanında radikal bir kısım sonuçlar doğurmuştur.

Bu bağlamda, Türklerin İslamiyet'i kabulü ile yaşanılan siyasî, sosyal ve kültürel değişimde, ilimin de payına düşen bir şeyler olacaktır. Bu değişimi gözlemlemek, ilim kavramını anlam ve muhteva bakımından kazanımlarını incelemek için, Karahanlı'lar dönemi edebî eserlerindeki "ilim" kavramını ele almaya çalıştık.

Bu çalışmamızda, başta bu tezin fikir babası olan, hocam Yrd. Doç. Dr. Malik Bankır Bey'e, fikir ve tavsiyeleriyle bize rehber olan ve yardımlarını bizden esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Faruk Gökçe Bey'e teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

İlim, dünya tarihi açısından değerlendirildiğinde hiçbir dönem önemini kaybetmeyen evrensel düzeyde tüm milletlere hitap eden sosyo-kültürel bir kavramdır. İlim, tarihsel bağlamda dönem dönem önemini kaybetse de kısa zamanda gerçek değerini kazanmayı bilmiştir.

İlme ve âlime hak ettiği değeri veren devletler ve milletler tarih sahnesinde etkin ve önemli roller oynarken, ilmin karşısında yer alan toplumlar ise pasif olarak yaşamaktan ve başka milletler tarafından yönetilmekten kurtulamamışlardır.

İlim kavramı üzerine yapılan birçok akademik çalışma, ilmin değerini ve önemini ifade etme açısından önemli mesafeler kaydetse de, bunların tam anlamıyla muvaffak olduğu söylenemez.

Türk tarihi açısından da ilim, hayatî anlamlar taşıyan önemli bir kavramdır. İslamiyet öncesi ve sonrasındaki yaşadığı anlamsal ve işlevsel değişiklik birçok akademik çalışmaya konu olabilir.

Bu bağlamda 11.ve 12. yüzyıl, Türklerin İslamiyeti kabulü ile geçiş dönemi hüviyetinde olup bir milletin sosyal ve kültürel değişimini gözlememek ve bu dönemin edebî eserlerini, ilim kavramı açısından incelemek için dilbilimcilere zengin bir kaynak teşkil edmektedir.

Anahtar Sözcükler

İlim, Karahanlılar, Geçiş Dönemi

ABSTRACT

When the knowledge is evaluated with regards to the World history, it is a sociacultural conception which has never lost its importance adressing to all nations universally. Though the knowledge is said to have lost its importance and value from time to time, it was understood in a short time how importand it had been.

Even though thousands of academic researches made into the conception of the knowledge have provided with significant progress with regards to the knowledge, one cannot claim that what has been done abaut it is a success.

The knowledge is also of vital importance in Turkish history. The knowledge which went through semantic and functional changes before and after Islam can be the subject of many researches.

In this regard, eleventh and twelfth centuries which are transitional periods caused by converting to Islam are a treasure for linguists to observe the social and culturel changes in a nation and study the Works of this period with regards to the conception of knowledge.

Key Words

Science, Karahanlılar, Transition period

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **IV**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **X**

GİRİŞ **1**

1. KONU 1

2. AMAÇ 2

3. KAPSAM 3

4. YÖNTEM 4

5. LİTERATÜR 5

1.BÖLÜM

KARAHANLILAR, İSLAM MEDENİYETİ VE "İLİM"

1.1. 11. YÜZYILDA İSLAM DÜNYASI VE "İLİM" KAVRAMI 7

1.2. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE İLİM KAVRAMI 8

1.3. İSLAMİYET SONRASI TÜRKLERDE İLİM KAVRAMI 10

1.4. KARAHANLILAR VE TÜRK KÜLTÜRÜ 14

1.5. KARAHANLI TÜRKÇESİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ 15

1.5.1.Karahanlı Devleti'nin Tarihi 15
1.5.2. Karahanlılarda Kültür 17
1.5.3.Karahanlı Türkçesini Temsil Eden Eserler: 19
1.5.3.1.Dîvânü Lügâti't-Türk 19
1.5.3.2. Kutadgu Bilig 24
1.5.3.3. Dîvân-ı Hikmet 25
1.5.3.4.Atâbetü'l-Hakâyık 26
1.5.3.5. Kur'ân Tercümeleri 28
1.5.4. Karahanlı Türkçesi 28

2. BÖLÜM

KARAHANLI DÖNEMİ EDEBÎ ESERLERİNDE "İLİM" KAVRAMININ ANLAMSAL ANALİZİ

2.1.ÂKİL 30
2.2.ÂKİLLLER 31
2.3.AKL-I KÂMİL 31
2.4.ÂLİM 32
2.5.ÂLİMLER 34
2.6.ÂMİL 35
2.7.ÂRİF 35
2.8.ÂRİFLİK 36
2.9.ÂRİFLER 36
2.10.ÂŞIK 37
2.11.AYNE'L-YAKÎN 37
2.12.BELGÜ 38
2.13.BİLGE 39
2.14.BİLİG 40
2.15.BİLİGLİ/BİLİGLİG/BİLİGLİK 43
2.16.BİLİGSİZ 44
2.17.BİLİGSİZLİK 46
2.18.BİTİG/BİTİK 46
2.19.BİTİGÇİ 46
2.20.CÂHİL/CÂHİLLER 47
2.21.DÂNÂ/DÂNÂLAR 48
2.22.DEFTER-İ SÂNİ 49
2.23.ERDEM 49

2.24.ERDEM BEGİ 50
2.25.HAKİKAT 50
2.26.HÂKKA'L-YÂKİN 51
2.27.HÂL İLMİ 51
2.28.HİKMET 51
2.29.İLHÂM 52
2.30.İLM/İLİM 53
2.31.İLME'L-YÂKİN 53
2.32.KARA 54
2.33.KÂL İLMİ 54
2.34.KİTÂB 55
2.35.LEVH-İ MAHFUZ/KALEM 55
2.36.MÂ'NÂ 56
2.37.MÂRİFET 56
2.38.MUHABBET 57
2.39.MÜCTEHİD/MÜCTEHİDLER 57
2.40.NÂDÂN/NÂDÂNLAR 58
2.41.NÂDÂNLIK 59
2.42.ÖGREN- 59
2.43.ÖGRET- 60
2.44.RİYÂZET 60
2.45.SÖZ/SÖZLE- 61
2.46.ŞERİÂT 61
2.47.TARÎKAT 62
2.48.UKUŞ 62
2.49.UKUŞLUĞ/UKUŞLUK 63
2.50.UKUŞSUZ 64
2.51.ZÂHİD 64

3.BÖLÜM

KARAHANLI DÖNEMİ EDEBÎ ESERLERİNDE "İLİM" KAVRAMININ TEMATİK TASNÎFİ

3.1. AKIL-BİLGİ UYUMU 65
3.2. ZEKÂ-BİLGİ UYUMU 66

3.3. AKIL VE BİLGİNİN GEREKLİLİĞİ 66
3.4. AKIL VE BİLGİNİN İKİ DÜNYA SAADETİ OLDUĞU 67
3.5. AKIL VE BİLGİNİN KAZANIMLARI 67
3.6. AKIL VE BİLGİNİN ŞİFA KAYNAĞI OLDUĞU 72
3.7. AKIL VE GÖNÜL İLİŞKİSİ 73
3.8. AKLIN TABİİ, BİLGİNİN İSE İRADİ OLDUĞU 74
3.9. AKLIN VE BİLGİNİN DEĞERİ 74
3.10. ÂLİM VE CÂHİLİN MUKAYESESİ 75
3.11. ÂLİMİN SÖZÜNÜN KIYMETİ 77
3.12. ÂLİMLERLE MÜNASEBET 79
3.13. BEY-BİLGİ İLİŞKİSİ 80
3.14. BİLGİ ERKEN YAŞTA ÖĞRENİLİR 81
3.15. BİLGİ-DAYAK İLİŞKİSİ 82
3.16. BİLGİLİ İNSANLARIN TOPLUMA KAZANIMLARI 82
3.17. BİLGİ VE ERDEMİN UYUMU 83
3.18. BİLGİ-İBADET İLİŞKİSİ 83
3.19. BİLGİLİ İNSAN SAYISININ YETERSİZLİĞİ 85
3.20. BİLGİLİ İNSANLARIN DÜŞMANI ÇOK OLUR 85
3.21. BİLGİLİ KİŞİ AZ KONUŞMALI ÇOK DİNLEMELİ 86
3.22.BİLGİLİ KİŞİLERLE DOST OLMANIN KAZANIMLARI 87
3.23. AHİRZAMAN ÂLİMLERİ VE ŞEYHLERİ 87
3.24. AKLIN SINIRLARI 89
3.25.BİLGİNİN FAYDASI VE BİLGİSİZLİĞİN ZARARLARI 90
3.26. ARİFLİK VE HZ.EBUBEKİR 92
3.27. BİLGİ-CÖMERTLİK İLŞKİSİ 93
3.28. BİLGİ-MAKAM İLİŞKİSİ 94
3.29. BİLGİ-ŞEHVET İLİŞKİSİ 94
3.30. BİLGİYE ULAŞMA YÖNTEM VE SÜRECİ 95
3.31. CAHİLLERLE SÖYLEŞİ VAKİT KAYBIDIR 96
3.32. DÜŞ İLMİ 97
3.33. GURBET-İLİM İLİŞKİSİ 98
3.34. HÂL VE KÂL İLMİ 99
3.35. İÇKİNİN BİLGİNLERE ZARARLARI 99
3.36. LEVH-İ MAHFUZ VE DEFTER-İ SANİ 101
3.37. İLİM, RİYAZET VE HİKMET 102

3.38. İLMİN BİR NEV'İ İLHAM 102
3.39. GERÇEK BİR ÂLİMİN HUSUSİYETLERİ 103
3.40. CAHİLLERİN ÖZELLİKLERİ 106
3.41. KALEM-KILIÇ MUKAYESESİ 108
3.42. KOKU-BİLGİ UYUMU 110
3.43. SÖZÜN SÖYLENMESİ KADAR, ANLAŞILMASI DA ÖNEMLİDİR 111
3.44. TASAVVUF UNSURLARI 112
3.45. TÜRKÇENİN METHİ 113
3.46. YAZININ EHEMMİYETİ VE KALICILIĞI 114

SONUÇ 116

KAYNAKÇA 118

KISALTMALAR

***AH*:**	Atabetü'l Hakâyık
***B*:**	Beyit
C:	Cilt
D:	Dörtlük
DLT:	Dîvânü Lügât-it-Türk
DH:	Dîvân-ı Hikmet
H:	Hikmet
KB:	Kutadgu Bilig
KTB:	Kültür ve Turizm Bakanlığı
M:	Mısra
Mü:	Münacat
S:	Sayfa
Nr:	Numara
TDK:	Türk Dil Kurumu
TDV:	Türk Diyanet Vakfı
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TKAGV:	Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı

GİRİŞ

1. KONU

Türklerin İslamiyet'i kabulü ve akabinde de kitleler halinde bu dine geçişleri, Türk tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. İslamiyetten önceki dönemlerde Şamanizm, Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi dinleri kabul eden Türklerin 10. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmeleri; siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamda bir değişime neden olmuştur. Bu değişim birçok ilmi çalışmaya konu olmuş ve bu dönemle ilgili yüzlerce eser yazılmıştır.

Türk tarihinde İslamiyet'i ilk kabul eden devlet Karahanlılar olmuştur. Karahanlılar, bilim ve sanatın her dalında Türkçe eserler hazırlayarak hem İslam, kültür ve medeniyetinin hem de Türkçenin gelişmesine ve yayılmasına hizmet etmişlerdir.

İslamiyet'in kabulü, Türklerin yaşam biçimlerinden mimarisine, dil ve sanat ürünlerinden devlet düzenine kadar hemen her alanda çok önemli değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır.

Bu bağlamda, Karahanlılar dönemindeki edebî eserlerde geçen "ilim" kavramını, anlamsal ve muhteva ekseninde incelemeye çalıştık. Bu çalışmamızda Karahanlılar dönemine ait 4 temel edebî eseri taban aldık:

1- Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hacib)
2- Atabetü'l- Hakâyık (Edip Ahmet Yüknekî)

3- Dîvânü Lügât'it- Türk (Kaşgarlı Mahmud)
4- Dîvân-ı Hikmet (Hoca Ahmet Yesevî)

Bu çalışmamızı 3 ana bölümden meydana getirmeye çalıştık:

Birinci bölümde, 11.yüzyıl dönemi İslam dünyası ve Karahanlılar dönemi (dili, kültürü ve eserleri) ile ilgili genel anlamda teorik bilgi vermeye çalıştık. İkinci bölümde, bu dört temel eserde geçen "ilim" kavramı ile ilgili 55 sözcüğün anlamsal inceleme yapmaya çalıştık ve bunları 51 maddede topladık. Üçüncü bölümde bu dört temel eserde geçen "ilim" kavramının geçtiği manzum bölümleri muhteva bakımından tasnif edip 46 başlık altında maddelendirdik. Dördüncü bölümde yaptığımız çalışma sonucu, neler elde ettiğimiz ve nasıl bir yargıya ulaştığımızla ilgili bir değerlendirme yaptık. Beşinci bölümde ise çalışmamızı yaparken hangi kaynaklardan yararlandığımızla ilgili kaynakça bölümünü hazırladık.

2. AMAÇ

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Türklerin Uygur döneminde yerleşik hayata geçerek çeşitli şehirlerde yaşadıkları kabul edilse de Türklerin kendi damgalarını vurdukları şehirler, İslamiyetin kabul edilmesiyle birlikte kurulmaya başlanmıştır.

Şehir ve köylere yerleşen Türkler sanat, edebiyat, ticaret ve tarım alanlarında da gelişmeler sağlamıştır. Ve buna bağlı olarak edebiyatta yeni bir dönemin temelleri atılmış ve Türk-İslam görüşünü yansıtan eserler ortaya çıkmaya başlamıştır.

11. yüzyıldan itibaren bu görüşe ait ilk yazılı eserler verilmeye başlanmıştır. İslamiyet'in kabulü ile yaşanan değişimler gerek alfabe gerek eserlerde işlenen tema gerek dil ve anlatım bakımından 11. ve 12. yüzyılda oluşturulan eserlere yansımıştır.

Bu bağlamda 11. ve 12. yüzyıldaki edebî eserlerdeki değişim, merakımızı tetikleyip ve bizi bu dönem edebî eserlerindeki "ilim" kavramı ile ilgili bir çalışma yapmaya sevk etti; çünkü "ilim" kavramı Türklerde İslamiyet'ten önce de önem arz eden bir durumdur. İslamiyet öncesi Türklerde, devleti idare eden ve toplumu

yönlendiren, halkın gözünde önemli makamlar kazanan idarecilerin arkasında "bilge" dediğimiz bu insanlar vardır.

Toplumun her müşkülünde onların yanında olup; tıp, veterinerlik, hukuk, edebiyat, ziraat, askerlik gibi sosyal ve içtimaî hayatın her ünitesinde halkın ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir.

İslamiyet öncesi Türklerde bilgi öğrenmek teşvik edilip, "bilge tipi kişiler" el üstünde tutulurken; "bilgisizlik" ve "bilgisiz kişi" yerilmiştir. Bu sosyal tabu, İslamiyet ile birlikte farklı anlam ve boyut kazanarak devam etmiştir.

Sonuç olarak bu iki dönemi "ilim hayatı", "ilme verilen değer", "ilim sahibi kişilerin toplumsal statüsü", "cehaletin toplumdaki karşılığı" gibi konular bağlamında değerlendirmeye çalıştık.

3. KAPSAM

Türkler 10. yüzyılın ilk yarısında toplu olarak Müslüman olmaya başladıklarında, İslam'ın erken dönemde temasa geçip seçici olarak bünyesine kattığı bazı kültürlerle tanışma fırsatını buldular. Türkler Bu kültürlere yabancı değillerdi. Örneğin, Türkler İslamiyet'i doğrudan Araplardan değil, İranlılar vasıtasıyla almışlar. Ve özellikle Maveraünnehir'deki İran kültürü ile ilişkide bulunmuşlardı (Adalı, 2009:242).

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, 11. ve 12. yüzyıl Türk tarihi ve Türk edebiyatı açısından bir dönüm noktasıdır. Türklerin İslamiyet'i kabulü, toplumun her kademesinde ciddi değişimler meydana getirmiştir. Bu değişim bilimin, kültürün ve sosyal yapının her alanında kendini açık bir şekilde göstermiştir.

Alanımız gereği, biz bu değişimin ilmi yönünü gözlemlemeye ve analiz etmeye çalıştık; dolayısıyla bu değişimin gözlemlenmesi için 11. ve 12. yüzyıl, çalışmamıza kaynak teşkil etmektedir.

Bu bağlamda çalışmamızı, bu dönem itibariyle sınırlı tuttuk. Bu dönem Karahanlılar dönemidir. Bilindiği üzere Karahanlılar tarihte İslamiyet'i devlet halinde kabul eden ilk Türk devletidir.

Horasan ve Maveraünnehir'den gelen ilk mutasavvıflar vesilesiyle, Anadolu'da İslamiyetin temelleri atılmış, teorik İslamî hükümler ve dinin temel prensipleri bu şahsiyetler tarafından halka anlatılmıştır.

Dile giren Arapça ve Farsça kelimelerin yoğunluğu, ilmin her alanında kendini göstermeye başlamış ve İslamiyet öncesi dönemde kullanılan birçok kavram, yeni anlam ve işlev kazanarak tabi bir değişime uğramıştır.

Bu bağlamdan yola çıkarak biz de "ilim" kavramının, İslamiyetle birlikte anlam ve muhteva bakımından nasıl bir değişime uğradığını, haklın ilme bakış açısını gözlemlemeye çalıştık.

Ve sonuç olarak Karahanlılar dönemindeki edebî eserlerde geçen "ilim" kavramının anlamsal ve tematik düzlemde analizini yapmaya çalıştık.

4. YÖNTEM

"Karahanlılar Dönemi Edebi Eserlerinde, İlim Kavramının Anlamsal ve Tematik İncelemesi" adlı Yüksek Lisans tezi çalışmamızda, bu döneme ait dört temel eser olan;

1. Kutadgu Bilig
2. Atabetü'l Hakâyık
3. Dîvânüı Lügâti't- Türk
4. Dîvân-ı Hikmet

Eserlerini "ilim" kavramı açısından incelemeye çalıştık. Bu çalışmamızda ilk olarak bu dört temel eseri, metinlerden tarama yapıp, "ilim" kavramı ile ilişkili olan bütün kavramları tespit ettik. Akabinde bu kavramların yer aldığı beyit ve dörtlüklerde fişleme yaptık. Yaptığımız bu fişlemeleri anlamsal ve tematik düzlemde tasnif ettik.

Çalışmamızda beyitlerin günümüz Türkçesine çevirisinde "Kutadgu Bilig" ve "Atabetü'l Hakâyık" için *"Reşid Rahmeti Arat",* "Dîvânü Lügâti't-Türk" için *"Besim Atalay",* Dîvân-ı Hikmet" için de *"Hayati Bice"* ve *"Kemal Eraslan"* dan istifade ettik.

Çalışmamızın ilk bölümünde, "11. yüzyıl dönemi İslam dünyasında ilim", "İslamiyet öncesi Türklerde ilim", "İslamiyet sonrası Türklerde ilim" ve "Karahanlılar Türkçesi ve Edebiyatı" konuları hakkında teorik bilgiler vermeye çalıştık.

Çalışmamızın diğer bölümünde bu kavramların anlamsal analizini yapmaya çalıştık ve bu analizleri 51 maddede topladık. 51 maddede topladığımız bu kavramların İslamiyet'le birlikte yüklendiği anlamsal boyutu, beyit ve dörtlüklerle örneklendirdik.

Çalışmamızın son bölümünde, bu kavramların geçtiği beyit ve dörtlükleri, muhtevasına göre tasnif ederek, 46 konu başlığı altında topladık ve bu konu başlıklarını ilgili manzum parçalarla örneklendirdik.

5. LİTERATÜR

Karahanlı dönemi ve bu dönem eserleri, Türk tarihi ve edebiyatı açısından önemli bir dönemdir. Yaptığımız literatür çalışması neticesinde bu dönemle ilgili yüzlerce çalışmaya rastladık. Yapılan bu çalışmaları şu şekilde tasnif etmek mümkündür;

1. Karahanlı Dönemi Tarihi ile ilgili yapılan ilmi çalışmalar.
2. Karahanlı Dönemi, Edebiyatı ve Eserleri ile ilgili yapılan ilmi çalışmalar.
3. Karahanlı Türkçesi ve Grameri ile ilgili yapılan çalışmalar.
4. Karahanlı Dönemi eserlerinde geçen bazı kavramlar ve folklorik-metaforik unsurlar.

Bu dönem ve eserleri ile ilgili yapılan bazı ilmi çalışmalar;

1. ÜŞENMEZ, Emek (2008). Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında, Akademik İncelemeler, Cilt:3 Sayı:1.
2. AYDEMİR, Özgür Kasım (2013). *Kutadgu Bilig'in Dilinde Bilge Kavramı ve İşlevi*, Turkish Studies, Volume 8/1 p.803-810, Ankara.
3. DURMAZ, Gülay (2006). *Kutadgu Bilg'de Zahid*, Cilt: 7 Sayı 11, ss. 191-212.

4. SARI, Selcen Koca (2012). *Kutadgu Bilig'de Metafor*, Ankara.
5. TEKİN, Talat (1986). *Karahanlı Dönemi Türk Şiiri, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C:LI, S: 409, s. 81-157.
6. YILMAZ, Salih (2014). *"Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı".* Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.233-251.

Yaptığımız literatür çalışmasında bu döneme ait eserlerde, ilim kavramı üzerine Hüseyin Güfta'nın "Dîvân Şiirinde İlim" adlı eserinin (ki bu çalışma 13. ve 19. yüzyılı yani Dîvân Edebiyatını kapsar) dışında bir akademik çalışmanın olmaması, bizde bu alanla ilgili bir çalışma yapma gereksinimi oluşturmuştur.

1.BÖLÜM

KARAHANLILAR, İSLAM MEDENİYETİ VE "İLİM"

1.1. 11. YÜZYILDA İSLAM DÜNYASI VE "İLİM" KAVRAMI

İslam'ın altın çağı ya da İslam Rönesans'ı olarak adlandırılan 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar devam eden dönem, İslam dünyasının yükselişini ifade eden dönemdir. Bu dönem, esasında İslam dünyasında, mühendislerin, bilginlerin ve tüccarların; sanata, tarıma, ekonomiye, sanayiye, hukuka, edebiyata, gemiciliğe, felsefeye, teknolojiye eski adetleri de ekleyerek hayatî katkılarda bulundukları bir dönemdir (Turner, 1997: 270).

Bu dönemde doğu medeniyeti, batıya karşı oldukça büyük bir üstünlük kurmuş, özellikle bilimsel ve teknolojik anlamda birçok gelişme göstermiştir. Doğuda olan gelişmeler, Avrupa'ya haçlı seferleri sonucu ulaşmıştır.

11. ve 12. yüzyılda İslam dünyasında bilimin gelişmesinde ve dünyaya örnek olmasındaki en önemli etken, dönemin idarecilerinin, ilimle uğraşmayı teşvik etmeleri ve ilim adamlarına gereken saygıyı göstermeleridir.

Devlet idarecilerinin ilme verdikleri önem, doğal olarak halkta da bir karşılık bulacak ve ilmin gelişmesi tavandan tabana, herkesin önemli bir gündem maddesi olacaktır.

Bu dönemde İslam dünyasında, tüm dünyaya örnek olan, önemli çalışmalara imza atan, şaheserler meydana getiren eşsiz ilim adamları ortaya çıkmıştır: Ebu Musa Câbir Bin Hayyan (Fen Bilimleri), Kindî (Felsefe, Tıb, Matematik, Astromi, İlahiyat, siyaset, psikoloji, diyalektik), Birûni (Gök bilmi, Matematik, Doğa bilimleri, Coğrafya ve Tarih), Farabi (Felsefe), İbn-i Sina (Tıp), İbn-i Heysem (Fizik, Matematik, Felsefe), Abdulhamîd İbn Türk (Matematik), El-Cezeri (Mühendislik), Battani (Matemetik ve Astroloji) bunlardan bazılarıdır (Tümer, 1992: 206-215).

Sonuç olarak bu dönem, ayrıntılı olarak ele alındığında, ilme ve âlime verilen değerin, fert ve toplumlar için ne kadar hayatî bir öneme sahip olduğu anlaşılacaktır. Tabi burada şu hususun da altını çizmek gerekir; İslam dininin "ilimle meşgul olma, ilim öğrenmeye teşvik etme, ilimle meşgul olana sahip çıkma ve âlimlere saygı gösterme" bağlamındaki teşviki ve böyle bir yönlendirmesi, dinin mensuplarında önemli bir etki yapacaktır.

1.2. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE İLİM KAVRAMI

Dünyanın en eski ve en önemli milletlerinden biri olan Türkler, çok geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve birçok medeniyetle etkileşimde bulunmuş nevi şahsına münhasır bir millettir.

İlk Türkler, bugün Orta Asya diye bilinen yerde, Tanrı dağları ile Altay dağları arasında yaşıyorlardı. Tarih öncesi insanlar ve kültürlerle uğraşan bilim adamlarının o bölgelerden yaptıkları kazılardan elde edilen bilgilere göre, Türkler, beyaz ırktan ve geniş kafalı(brakisefal) orta boylu insanlardır. Son yarım asır içinde yapılan antropolojik incelemeler Türklerin beyaz ırk grubundan "Europid" adı verilen "Turanid" tipinde "brakisefal" Türklerin, kendilerini, başta "dolikosefal mongolid"ler olmak üzere diğer ırklardan ayıran antropolojik çizgilere sahip oldukları anlaşılmıştır (Kafesoğlu, 1997: 47).

Çin tarihleri M.Ö. 2000-1000 yılları arasında ilk Türk hükümdarından bahsetmektedir. Böylece Türklerin bilinen tarihi, dört bin yıllık bir tarihtir. Bunun yanında Türk dilinin üç bin yıl öncesi bilinmemektedir. Türkler o zamanlar hem soy, hem dil bakımından yakın komşularından, yani Çinlilerden ve Moğollardan farklı

idiler. Türk adı çeşitli Türk boylarından birinin adı idi. Bu kelime "Türük" olup kuvvetli anlamına gelmektedir (Kafesoğlu, 1997: 48).

Türklerin İslamiyet öncesi dönemi, Uygurlar hariç, göçebe tarzı ve bozkır kültürü şeklinde geçmiştir. Daha iyi bir yaşam sürmek ve hayatlarını devam ettirmek için devamlı göç etmek durumunda kalan Türkler, önemli birçok devletler kurmuş ve tarihin gidişatına yön vermişlerdir. Türklerin göçebe hayat tarzı Uygurlarla birlikte son bulmuş ve akabinde yerleşik hayat tarzını benimsemişlerdir.

Türklerdeki bu hayat tarzı, doğal olarak kendine özgü bir ilim ve kültür hayatı oluşturmuştur. Bu hayat tarzının oluşmasında Türklerin İslamiyet öncesi benimsedikleri "gök tanrı inancı" nın da önemli bir etkisi olduğu yadsınamaz.

Türklerde ilmî hayatın baş aktörü "bilge tipi" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilge tipi İslamiyet öncesi Türklerde, halkın ve idarecilerin maddi ve manevi her türlü müşküllerinde akıl danıştığı, ilahi özellikleri olan bir karakterdir. Bu tip toplumda çok önemli bir yer tutarken, hakanların da akıl danıştığı ve aslında devlet idaresinin arka planında olan kutsal bir faktördür.

Çocuklara isim koymaktan tutun, toplumun eğitim ve öğretim hayatının şekillenmesinden, tıp ve baytarlık mevzularına kadar hayatın her safhasında bu tiple karşılaşırız (Yılmaz, 2014: 237).

İslamiyet öncesi Türklerde ilmi hayat, "sözlü gelenek" içinde şekillenen; sav, sagu, koşuk ve destanlardır. Bu türler dikkatle incelendiğinde karşımıza çıkan önemli kavramlardan ikisi "bilig" ve "bilge" dir. İslamiyet öncesi Türklerden kalan bir şiirde "bilgi" ye önem ve değer verildiği anlaşılmaktadır. "Bilgili insan beline tas kuşansa kas olur, bilgisizin yanına altın kuşansa tas olur" denir. Bu şiirden de anlaşılacağı gibi Türkler bilgiye ve bilgine önem vermişlerdir (Ögel, 1984: 88).

Yazının yaygınlaştırılması, "Türk Takvimi" nin ıslah edilişi, yalnız içinde bulunulan zamanda değil, nesiller boyu tarihten ibret alınması için dikilen kitabeler, Türk toplumunda kalabalık bir okuryazar topluluğunun olduğunun en önemli kanıtıdır. Bilgi ve bilginler övülmüş, bilginin değeri atasözlerine yansımıştır. "Kut

belgüsi bilig"(Kudretin belgesi bilgidir), sözü Eski Türklerde bilgiye verilen önemi en iyi şekilde gösterir (Ögel, 1984: 88).

Sonuç olarak, Türklerde her dönem "ilim" kavramı değerli görülmüş, "ilim sahibi kişiler", el üstünde tutulup her dediği söz, hayatî önem arz etmiş. Ve bu tutum belli dönemler hariç, gerek İslamiyet öncesi gerek İslamiyet sonrası en önemli sosyal doktrin olmuştur.

1.3. İSLAMİYET SONRASI TÜRKLERDE İLİM KAVRAMI

Aslında "ilim" kavramının ilk olarak ortaya çıkışı Hz. Âdem ile olmuştur. Bizi bu yargıya götüren Bakara Suresi 2. ayettir. Ayette mealen şöyle denilmektedir: "Ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti ve sonra meleklere gösterip: "Haydi davanızda sadıksanız şunların isimlerini bana haber verin" dedi (Bakara/ 2).

Allah(cc), meleklerin bile bilmediği bilgi(ilim)'yi âdemoğluna öğretmişti. Konuyu bu bağlamda ele aldığımızda "ilim" kavramını, oldukça eskiye götürebiliriz; ancak konumuz İslamiyet ve sonrası olması hasebiyle başlangıç noktamızı İslamiyet olarak belirliyoruz.

İslamiyet'in anatomisini oluşturan Kur'an'ın birçok ayetinde ve onun bir nevi yorumlayıcısı durumunda olan yüzlerce hadiste, "ilim" kavramının önemi vurgulanmış, ilim öğrenme teşvik edilmiş, ilim öğrenene sahip çıkılması istenmiş, ilme ve âlime saygı duyulması önemle belirtilmiştir. Hatta âlimlerin, peygamber varisleri olduğu vurgulanarak, ilim yolunda ölenlerin şehit olacağı ifade edilmiştir.

İlmi bu denli önemli gören bir din, ortaya çıkışından itibaren mensuplarında, ilme yönelme arzusu doğurmuş ve doğal olarak halkın sosyal ve kültürel yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu bağlamda, konuya İslamiyet'i ilim perspektifinden değerlendirmekle başlamak isabetli olacaktır.

Allah(cc), dini peygamberlere, bir meleğe verdiği bilgiler(ilim) olarak göndermektedir ki buna "vahiy" denilmektedir. Bu açıklamalar çerçevesinde İslam ve bilim ilişkisi ele alınırken, asıl dinin kaynağı olan Kur'an ve hadislerde geçen "ilim" kelimesinin incelenmesi gerekir (Açıkgenç, 2006: 29).

İslam medeniyeti müstesna bir medeniyettir. İnsanlık tarihi içinde İslam medeniyetinin geçirdiği bilgi serüveni, gerçekten dikkat çekicidir. Başka hiçbir medeniyetin göstermediği bir yapılaşma ve gelişim süreci geçirdiğinden, bu medeniyeti mucize medeniyet olarak ayırt etmek gerekir. Bu meyanda İslam medeniyeti dışında başka hiçbir medeniyetin bilimsel bir yapı üzerine kurulmadığını söyleyebiliriz. Bilimsel bir yapılaşma ile oluştuğu için İslam medeniyetini "bilimsel medeniyet" olarak nitelendirebiliriz. Dikkatle incelenirse, İslam medeniyetinin temelinde "bilgi"(ilim) kavramının olduğu görülebilir; çünkü "ilim" kelimesi İslamda o kadar vurgulanmıştır ki, daha İslam'ın ilk yüzyılından itibaren zihinlerde çok geniş anlamlar içeren bir "bilgi" kavramı yer etmiştir (Açıkgenç, 2006: 33).

Kur'an'da geçen kelimelerin büyük çoğunluğu ya doğrudan ya da dolaylı olarak bilgi(ilim) içerikli kavramlardır. Kur'an'ın yansıması olan hadisler için de durum aynıdır. Şu halde İslam önce içinde güçlü bir bilgi geleneği olan bir bilgi toplumu oluşturmuş ve bunun neticesi olarak toplumda biriken bilgiler yavaş yavaş bilimselleştirilmiş ve nihayet bilimsel bir medeniyet oluşturulmuştur. Kur'an'ın "ilim" kavramı öğretisel bir kavramdır. Bir kavram geniş anlamlar içerebilir; ama öğretileşmeyebilir (doktrinleşmeyebilir). Bu durumda o kavramın anlamını sadece birkaç açıklama ile vermek mümkündür. Ancak bu kavram öğretileşirse, o zaman bir öğreti olarak tamamen açıklanmadan o kavramın engin anlam hazineleri gözler önüne serilemez. İşte Kur'an'ın ilim kavramı da bu niteliktedir. İlim kavramının Kur'an'da ve hadislerde işlenme tarzı, ilk devir Müslümanlarını, bilgi edinme yönünde harekete geçirmiş ve bunun sonucunda toplumda, muazzam bir bilgi edinme faaliyeti başlamıştır. İslam medeniyetinin temel başlangıç noktası budur diyebiliriz (Açıkgenç, 2006: 34).

İslam medeniyetinin ruhunu oluşturan bu doktrin, irtibata geçtiği her medeniyette de ciddi tesirler uyandırmış ve sosyal ve kültürel bir değişimin kapısını aralamıştır. Bu milletlerden birisi de Türklerdir.

10. yüzyılın başlarında Seyhun boyları ve ötesindeki Türklerin nasıl müslüman olduğuna verilecek yanıt, onların sosyal yapıları ile doğrudan ilişkilidir. Bölgedeki Türk unsurların sosyal yapısı 10. yüzyıl kaynaklarında tarif edildiği şekli ile atlı çoban(konar-göçer) ve şehirli (yerleşik) olmak üzere iki sınıftan oluşmakta

idi. Seri olarak kurulması ve sökülerek taşınması kolay keçe çadırlarda yaşayan atlı çoban Türk boylarının genel olarak yazılı metinlere ve yazılı öğretilere dayanmayan dini yapılarının ekonomik örgütlenmelerindeki rolü zayıf idi. Bu ise onların farklı bir medeniyete veya ekonomik çevreye bakışlarında daha cesur kararlar vermelerini kolaylaştırıyordu ki, siyasî, askerî ve ekonomik menfaatlere dayalı geniş bir hoşgörü ve yeterli İslamlaşma süreci onların İslâm'a girişlerinde belirleyici olabilmekte idi. Buna karşın yerleşik Türkler, Budhizm ve Maniheizm gibi yazılı metinleri ve bunlara dayalı öğretileri olan bir inanç yapısında idiler ve bir mabet etrafında şekillenen ekonomik örgütlenmelerinin temelinde bu yazılı dinleri vardı. Böyle bir ekonomik yapının temelini teşkil eden dini bir tarafa bırakabilmeleri, bütün bu ekonomik menfaatleri bir tarafa bırakma anlamına gelir ki, bu elbette imkânsız idi. Dolayısıyla yerleşik Türklerde İslamlaşma sürecinin şu veya bu sebeple kısa tutulmasının zorunlu olduğu hâllerde İslamlaştıran ve İslamlaşan açısından bazı önemli sıkıntılar yaşanabilmekte idi. Şu hâlde, farklı sosyal yapılardaki Türk unsurların İslâm'ı kabul süreci ve tarzı pek tabiî olarak farklı olacaktır (Özönder, 2008: 12).

Türklerin Talas Savaşı ile İslamiyet'i ve müslümanları tanımaları ve kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmeleri, Türk tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu değişim, sosyal ve içtimaî hayatın her alanında olmuş ve sonuç olarak koskoca bir millet, bilimsel ve kültürel anlamda yeni bir tarz benimsemeye başlamıştır.

Dinin değişmesi ile mukaddes değerler ve yaşama amacı da değişmiş, mitolojilerin ve efsanelerin yerini, menkıbeler; Turan hâkimiyetinin yerini, cihad kavramı almıştır. Bu bağlamda, dinî ve edebî eserlerin içeriğinde de ciddi değişimler meydana gelmiştir.

İslam dinin özünü teşkil eden irşad ve tebliğ, Türklerin de artık hayat mücadelesinin bir parçası olmuş ve bu kutsal görev için göçler başlamış. Türklerde İslamiyetin yayılmasındaki ve sistemleşmesindeki en önemli etken, Horasan, Buhara, Maveraünnehir, Semerkant, Bağdat gibi önemli ilim ve kültür merkezlerinden gelen mutasavvıflardır.

Bunların başında Yunus Emre, Mevlana, Ahmet Yesevi, Hacı Bektaşi Veli, Ahmet Fakih gibi önemli şahsiyetler gelmektedir. Bu şahsiyetlerin, dinin sistemleşmesinde ve halk arasında yayılmasında önemli katkıları olmuştur.

İslamiyet öncesi kullanılan birçok kavramın anlamı ve işlevi değişmiş ve sonuç olarak, dilde Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlığı belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Bu kavramlardan birisi de "ilim" kavramıdır. İslamiyetten önceki karşılığı "bilig" olan bu kavram, İslamiyet ile birlikte "ilim", olarak değişmiştir. Kuşkusuz bu değişim, geçiş dönemi eserlerinde tamamen olmasa da özellikle 12. yüzyıldan itibaren kendini göstermiştir.

Geçiş dönemi eserlerinde, İslamiyet öncesi ve sonrasına ait ilim kavramı ile ilişkili birçok sözcüğün bir arada kullanıldığını görmekteyiz;

usa 'ilmi ögren biligleri bil
neñin edgülük kıl küdez bekrü til
(KB/4344)

(Mümkünse, ilimlerini öğren ve bilgilerini bil; onlara iyilik yap ve yardımda bulun; onlara dil uzatma.)

Kutadgu Bilig'den alınan bir beyitte görüldüğü üzere, "ilim" ve "bilig" kavramı bir arada kullanılmıştır.

olarda biri bilge 'âlim-turur
bu 'âlim bile erke kut kıw bolur
(KB/5551)

(Onlardan biri âlimlerdir; bunlar insanı devlet ve saâdete kavuştururlar.)

İslamiyet öncesine ait bir kavram olan "bilge" sözcüğü ile İslamiyetle birlikte dilimize giren "âlim" sözcüğü bir arada kullanılmıştır.

bahalıg dinar ol biliglig kişi
bu cahil biligsiz bahasız bişi
biliglig biligsiz kaçan teng bolur
biliglig tişi er cahil er tişi
(AH/85, 86, 87, 88.M)

(Bilgili insan kıymetli dinardır. Câhil ve bilgisiz adam değersiz bir akçedir. Bilgili ile bilgisiz müsâvî olur mu? Bilgili dişi, erkek ve câhil erkek, dişidir.)

İslamiyet öncesi döneme ait "biligsiz" kavramı ile İslamiyetle birlikte dilimize giren Arapça bir kelime olan "câhil" kelimesi bir arada kullanılmıştır.

Verilen örneklerde görüleceği üzere geçiş dönemi eserlerinde özelikle KB ve AH'ta tam anlamıyla bir değişim görülmez; DH'te Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlığını açık bir şeklide görmekteyiz.

Sonuç olarak 11. ve 12. yüzyıl eserlerinde dilde bir değişim aşikârdır; ancak bu değişim birden bire değil, zamanla olacak ve 13. yy'da hem dil hem üslup hem de içerikte ciddi değişimler meydana gelecektir.

1.4. KARAHANLILAR VE TÜRK KÜLTÜRÜ

Karahanlı Türkleri 10. yüzyıl ortalarında İslam dinine geçtiler. Orta Asya'da ve MS.999'dan sonra Maveraünnehir'de hüküm sürdüler. Belli başlı iki önemli şehirleri Kaşgar (şimdi Çin'de Sinkiang vilayeti) ve Balasagunlu Yusuf, Kutadgu Bilig'i Kaşgar Hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sundu. Ödül olarak Has Hacip unvanını aldı ve şimdi de bu şekilde bilinmektedir (Dankoff, 1983: 2).

11.yüzyıl ile birlikte, etnik olarak Türk olan üç hanedanlık -Karahanlılar, Gazneniler ve Selçuklular-, İranlı Samani ve Buyid hanedanlıklarından otoriteyi ele geçirerek İslam politik hayatındaki hâkim pozisyona sahip oldular. Siyasî açıdan, Afganistan ve Hindistan'daki imparatorluklarını Gaznelilere bırakarak, nihayetinde merkezdeki İslam bölgelerinde zafer kazanan Selçuklulardı ve Karahanlılar zayıf ve bölünmüş bir orta Asya ülkesi durumuna düşerek 12. yüzyıl'da Karahitaylılara ilhak oldu. Kültürel açıdan, yüzyıl önce Müslüman İranlılar için Samanilerin oynadığı rolün benzerini Müslüman Türkler için oynayan Karahanlılardı. Diğer yandan, Gazneliler ve Selçuklular, ikisi de Türk kültürünü değil İran kültürünü himaye ettiler. Örneğin; Firdevsi, Samanilerin zamanında başladığı Şahname'yi bitirdiğinde Gaznelilerin zamanıydı. Karahanlılar, özellikle Karluk ve Çigil'in de içlerinde bulunduğu kabilelerden oluşan, kabile aristokrasisinin iç Asya geleneklerini ve asalet kuralını koruyan Kaanları tarafından yönetilen bir konfederasyondu (Dankoff, 1983: 2).

Karahanlılar ataları efsanevi kahraman, İran'ın baş düşmanı olarak tanımladıkları Alp Ertunga'nın izinde gittiler. Türk dilini geliştirdiler ve dahası "Türkçe"dedikleri alfabeyi kullanmaya devam ettiler. Türk dilinin büyük lügatçisi Kaşgarlı Mahmut, Kutadgu Bilig ile çağdaş çalışmasında Karahanlıların özel kabile, halk, saray geleneklerini kaydetmiştir. Birlikte ele alındığında, Kaşgarlı Mahmut'un ve Balagasunlu Yusuf'un çalışmaları-biri dilsel bilim ve milli irfan alanlarında, diğeri kraliyet bilgeliği ve İslam dini değerleriyle iç Asya geleneğinin sentezi alanlarında-Türk-İslam edebiyat kültürünün kuruluşunu temsil etmektedir. Fakat belki de kaybedilen siyasî talih ve 11. yüzyıl'dan sonra Karahanlıların azalan prestiji nedeniyle söz konusu çalışmalar bu kültürün incelenmesine temel olarak hizmet etmedi (Dankoff, 1983: 3).

Alp Ertunga'nın İslamiyet öncesi kahramanlıklarını öven hiçbir Türk Firdevsi çıkmadı. Günümüze kadar gelen üç kopyasına bakacak olursak Kutadgu Bilig'in Timur dönemine kadar kesin bir şöhretin tadını çıkardığı doğrudur. Ancak hiçbir zaman incelenmeye temel olarak hizmet etmedi ya da bir taklit olmadı (Dankoff, 1983: 3).

1.5. KARAHANLI TÜRKÇESİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

1.5.1.Karahanlı Devleti'nin Tarihi

Karahanlı Devleti (MS. 840-1212) ilk Müslüman Türk devletidir. Bu devletin esas kitlesini Karluk, Çiğil ve Yağma Türkleri oluşturur. Karahanlılar, önce Orta Asya'da, MS. 999'dan sonra ise Harezm'de egemen olmuşlardır (Tekin, 1986: 81).

840 yılında Kırgız saldırısı sonucu Uygur devleti çökmüş ve Türk tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Kırgızlardan kaçan Uygurların büyük bir bölümü, Tarım havzasında toplanarak kentlere yerleşmişlerdir. Buradaki Türk boylarının dağınıklığı bir süre daha devam etmiştir. Daha sonra yerleşik yaşamı seçen Uygurlar çağına göre çok ileri bir uygarlığın kurucusu olmuşlardır. 13. yüzyıl başındaki Moğol yayılmasına kadar bu uygarlıklarını korumuşlardır (Bozkurt, 2005: 160).

Uygurların çöküşü ile Karluklar ve bazı Türk boyları Kaşgar ve yöresine yerleşmişlerdir. Bu Türk boylarına başka boyların da katılımı ile buradaki Türk varlığı yoğunlaşmış ve neticesinde bölgede bir Türk devleti kurulmuştur. 9. yüzyılın ortalarında Tanrı Dağları çevresinde kurulan ve yöneticileri "kara" sanını taşıyan bu devlete Karahanlı Devleti adı verilmiştir (Bozkurt, 2005: 160).

Karahanlı halkının hangi Türk boyundan geldiği hususunda çeşitli görüşler mevcuttur. En çok tartışılan tezler Karluk ve Yağma tezleridir. İkinci bir teze göre ise Karahanlı hakanları Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuzlara yani Uygurlara dayanmaktadır (Bozkurt, 2005:161; Ercilasun, 2010:287). Barthold ve Zeki Velidî Togan, Yağma tezini kabul eden araştırmacılardır. Karluk tezinin en büyük savunucusu Omeljan Pritsak'tır. İbrahim Kafesoğlu ve Peter Golden da bu hususta Pritsak ile hemfikirdir (Ercilasun, 2010: 286-287).

Karahanlı Devleti'nin sınırları Doğu Türkistan ile Maveraünnehir sahasını aşmıştır. Bu devlet, Doğu Türkistan'da, hükümet merkezliği de yapmış bulunan Kaşgar ve Balasagun şehirleri etrafında kurulup daha sonra güneyde Uygur ülkesine, batıda Maveraünnehir'e kadar genişleyerek Semerkant'ı da ikinci bir merkez hâline getiren ilk Müslüman Türk devletidir (Korkmaz, 1988; Ölmez ve Kaçalin, 2011: 3; Tekin, 1986: 8).

Karahanlı Devleti'nin kurucusu Bilge Kül Kadir Han'dır. Bilge Kül Kadir Han öldükten sonra oğulları Bazır ve Oğulçak devletin başına geçmişlerdir. Devletin batı kısmında hükümdar olan Oğulçak, Samanoğulları devletindeki karışıklıklardan yararlanarak isyan eden bir Samanî şehzadesinin sığınma talebini kabul etmiştir. Oğulçak'ın yeğeni Satuk Buğra Han, bu şehzade sayesinde Müslüman olmuş ve Abdulkerim adını almıştır. Bu olaydan sonra amcası Oğulçak'ı mağlup eden Abdulkerim Satuk Buğra Han, devletin başına geçmiş ve İslamiyet'i resmen kabul etmiştir. Karahanlılar, İslamiyet'i topluca kabul eden ilk Türk devletidir. İslamiyet'i devlet dini olarak benimseyen Satuk Buğra Han döneminde Karahanlı Devleti'nin tamamına yakın bir bölümü bu dine geçmiştir. Karahanlı Devleti ilk büyük Müslüman Türk devleti olmuştur. Halife Nasr Bin Ali döneminde Abbasiler Karahanlıları Müslüman ülkesi olarak tanımıştır. Samanoğulları ile itilafta olan Karahanlılar, Gaznelileri destekleyerek Samanoğulları Devleti'ni yıkmıştır.

Gazneliler ile Ceyhun nehri sınır olarak belirlenmiştir (Ölmez ve Kaçalin, 2011:3; Ercilasun, 2010:290-291; Bozkurt, 2005:161).

Karahanlı Devleti 1042 yılında hanedan içindeki kavgalar sonucunda Doğu ve Batı Karahanlı devletleri olarak ikiye bölünmüştür. Batı Karahanlı Devleti; 1042-1212 yılları arasında hüküm sürmüş ve ilk başkenti Özkent olan devlet 1212 yılında Harzemşahlar tarafından yıkılmıştır. Önemli merkezleri; Balasagun, Talas ve Kaşgar ve ilk hükümdarı Tawgaç Buğra Han olan Doğu Karahanlı Devleti ise 1211 yılında Karahitaylar tarafından yıkılmıştır (Tekin, 1986: 81; Bozkurt, 2005:161).

1.5.2. Karahanlılarda Kültür

Karahanlı Devleti başlangıçta Uygur kültürünün kalıntılarına dayanarak kurulmuştur. Müslümanlığın benimsenmesi ise bu devleti daha sonraları bambaşka bir yapıya kavuşturmuştur. Karahanlı Devleti, yerleşik yaşama geçen Türk boylarının meydana getirdiği büyük bir kültür devletidir. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi iki başkent sistemini kullanan Karahanlılar, Balasagun ve Kaşgar'ı önemli merkezler durumuna getirmişlerdir (Tekin, 1986: 81). Orta Asya Türk kültürü açısından, daha kuzeyde bulunan Balasagun kenti önem taşımaktadır. Karluk Türkleri Türgeş Devleti'nden çok şey öğrenmişler ve bu öğrendiklerini yeni göç ettikleri ülkede uygulamaya çalışmışlardır. Doğu bölgesinde yaşayan Uygurların oluşturduğu yüksek kültür ve uygarlık düzeyi de Karlukları geniş ölçüde etkilemiştir. O dönemde Karluklar göçebe yaşamından yerleşik yaşama geçmektedirler. Bu nedenle kent yaşamı ile uyuşmayan birçok inançlarını ve günlük yaşantılarını daha bırakmamışlardır. Uygurlar ise Türk dilini geliştirmiş, türlü yönlerde Karluklara öncülük edebilecek bir duruma gelmişlerdir. Karahanlı Devleti'nin dilinin ve yazısının Uygur biçiminde doğup gelişmesi ancak böyle bir Uygur etkisine bağlanabilir. 10.yüzyıl'da, Mirki, Kulan, Tüzün, Bulak ve Aspara Karlukların kurduğu önemli kentlerdir (Bozkurt, 2005: 160).

Karahanlı Devleti'nin kurucusu olan Karluk Türkleri Batı'dan müslümanlığın da büyük etkisinde kalmışlardır. Batı sınırı sayılan Talas kenti geniş miktarda ticaret kolonilerinin ve Ön Asya'dan gelen Müslüman kervanları ile tüccarların yaşadığı bir kenttir. Burana Mescidi, Babacı Hatun türbesi Müslümanlık etkisi ile yapılmış en

eski Türk eserlerindendir. Taraz kenti, Orta Asya'da, Müslümanlığın bir sıçrama tahtası gibiydi. Müslümanlığın yayılma döneminde Karluklar Şamanizme inanıyor ve eski inançlarını sürdürüyorlardı. Uygurlar ise çoktan Buda dinine inanmışlardı. Kentlere yerleşen Karluk boyları Uygurlar'ın etkisi ile Buda dinine inanırken, Batı'ya gözlerini çevirenler ise yavaş yavaş Müslümanlığı benimsiyorlardı. Karluk Türklerine kadar Budizm ya da Müslümanlığın etkisi altında olsalar dahi, kendi inançlarını ve sanatlarını da bırakmamışlardı. Müslümanlık insan ve hayvan resimleri yapılmasını yasaklıyordu. 10.yüzyıl'da Karahanlı Devleti'nde bol bol hayvan ve insan resimleri görülmektedir. Bunların yanında, İslam sanatında kullanılan geometrik süslerin de yer almaya başladığı açıkça görülmektedir. Bu dönem Türk sanatının çok önemli bir çağıdır. Bir yandan eski Türk sanatı bir yandan da İslam sanatı ve kültürü bir araya geliyordu. Karahanlı Devleti bu açıdan Türk ve İslam sentezine yönelen ilk Türk devleti sayılabilir (Bozkurt, 2005:160-161).

Eski Türk ve İslam sanatlarının yan yana olmasından değişik eserler çıkıyordu. Karahanlı kültürü hem Türk, hem de İslam temellerine dayanarak gelişiyordu. Karahanlı Devleti'nde Müslümanlık ile ilgili olarak yazılan kitaplar da eski fıkıh kitapları benzeri biçimde kopya edilmemiş, Müslümanlık gerçekçi bir gözle ele alınmıştır (Caferoğlu, 1994: 6).

Karahanlı Devleti Karluk Türklerinin, yerleşik düzene geçerek oluşturdukları bir kent kültürü üzerine kurulmuştur. Yerleşik düzene geçiş, eski Türklerin göçebe kültürünün artık bir yana bırakıldığını gösteriyordu. Tokmak kentinin bulunduğu Çu Vadisi tarım ekonomisi açısından önemli bir merkez durumuna yükselmişti. Tanrı Dağları'nın yüksek ve karlı tepelerinden inen birçok su kolları, kuzeydeki ovalar içinde dağılmış ve insanların yaşaması için elverişli bölgeler meydana getirmişlerdi. Çok iyi tarım yapabilen bu kentler giderek önem kazanmışlardır. Karluklar, Çu nehrinin tüm kolları üzerine önemli kentler kurarak bu bölgeyi tarım merkezine dönüştürmüşlerdir. Karluk kentleri daha sonraları Tanrı Dağları'na ve Talaş Irmağına kadar yayılmışlardır. Artık bu yeni kentlerde yavaş yavaş yeni bir mimarlık sanatı da doğmaya başlamıştı. Bu yeni tarzda hem Müslümanlığın yeni etkileri, hem de Orta Asya Türk kültürünün motifleri sürüyordu. Karluk Türklerinin gerçekçiliği de açık olarak izleniyordu. Bu eserler yepyeni bir sentez arayışının ürünleri olarak

sivriliyorlardı. Anadolu'ya kadar uzanan Türk ve Müslüman sentezi bir kültür ve sanat anlayışının ilk ürünlerini Karahanlı Devleti veriyordu. Taş binalara önem verilmesi ile Karahanlılar kalıcı kentlere yerleştiler ve oluşturdukları kültürün uzun ömürlü olmasını sağladılar (Caferoğlu, 1994: 16-17).

Karahanlılar hem müslüman olarak, hem de Türkleri Akdeniz'e doğru yaklaştırarak Türk tarihinin önemli bir dönüm noktasını gerçekleştirdiler, İslam dünyası içine girdikten sonra Karahanlılar son derece etkin olmuşlardır. Bu devletin açtığı yoldan önce Selçuklular ve daha sonra da Osmanlılar yürüyerek geleceğin büyük imparatorluklarını kuracakları topraklara ulaşmışlardır. Karahanlı Devleti'nin Ön Asya'ya doğru uzanması gelecekteki bu Türk imparatorluklarının işini kolaylaştırmıştır. Karahanlı Devleti, Orta Asya kültürü ile Selçuklular arasında tam bir geçiş oluşturmuşlardır. Selçuklularda görülen süsleme motifleri mimarlıkta olsun, ağaç işlerinde olsun Karahanlılardan gelmektedir. Türk uygarlığının diğer dönemlerinde de Karahanlılar devrinin rolü büyüktür. Karahanlılar Samanoğulları devletinin topraklarını ele geçirdikten sonra Müslüman devletlerarasında en güçlü duruma geldiler. Müslüman Türk uygarlığının doğuşu ve gelişmesi Karahanlı Devleti aracılığı ile gerçekleşmiştir (Caferoğlu, 1994: 16-17).

1.5.3.Karahanlı Türkçesini Temsil Eden Eserler:

1.5.3.1.Dîvânü Lügâti't-Türk

Türk dilinin ilk sözlüğü sayılan Dîvânü Lügâti't-Türk, aslında çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü olarak kabul edilmektedir. Ancak bu özelliğinin yanı sıra, Türkçenin 11. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan gramer kuralları; Türk tarihi ve coğrafyası, mitolojisi, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgilerin bulunduğu ve döneminin tıp ve tedavi metotlarına da ışık tutan geniş bir kaynaktır (Ercilasun, 2010: 314).

Türk halk şiirinin bize kadar gelebilen en eski örnekleri büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında yazmış olduğu Dîvân-ı Lûgati't-Türk adlı ünlü Türkçe-Arapça sözlüğünde bulunan manzum parçalar, başka bir deyişle, daha uzun türlü manzumelerden seçilmiş dörtlük ve beyitlerdir. Kâşgarlı

Mahmud, bilindiği gibi, bazı Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra bunları kanıtlamak amacıyla ya bir atasözü veya manzum bir parça, dörtlük veya beyit zikreder. Dîvân'da anılan atasözlerinin toplam sayısı 289, manzum parçalardaki toplam dize sayısı 764'tür. Dîvân-ı Lûgati't-Türk, bu nedenle, yalnız Türk dili tarihi bakımından önemli bir sözlük veya sadece Türk dili araştırıcılarının başvuracağı bilimsel bir kaynak olmayıp aynı zamanda Türk edebiyatı araştırıcılarının da yararlanacağı ve sık sık başvuracağı zengin ve eşsiz bir Türk şiiri antolojisidir (Tekin, 1989: 5).

İstanbul Millet kütüphanesinde bulunan tek nüshanın son sayfasında verilen bilgiden Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügâti't-Türk'ü 25 Ocak 1072 günü yazmaya başladığı, 10 Şubat 1074 günü tamamladığı anlaşılmaktadır. Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Millet Kütüphanesi'ndeki tek nüshası ise, Sava'dan gelerek Şam'a yerleşen Muhammed bin Ebî Bekr ibn Ebi'l-Feth tarafından Kâşgarlı'dan yaklaşık iki yüz yıl sonra, 1 Ağustos 1266'da el yazısıyla yazılmıştır (Ercilasun, 2010: 316; Bozkurt, 2005: 165).

Kaşgarlı'nın eseri yazabilmek için, Türk dünyasını adım adım dolaştığı, eserin içerisindeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Kâşgarlı elde ettiği bu bilgileri daha sonra toplayarak bir sözlük hâline getirmiştir. Eser, isminden de anlaşıldığı üzere, aslında Araplara Türkçe öğretmek üzere kaleme alınmıştır. Dolayısıyla eser, Türkçeden Arapçaya hazırlanmış ve eserin çeşitli izahlarında ise Arap dili kullanılmıştır. Türkçe kelimelerin ve bunlarla ilgili örneklerin anlamları da Arapça olarak verilmiştir. Yine aynı sebeple, yani Araplara Türkçe öğretmek maksadı güdüldüğünden o zamanki Arap sözlükçülük anlayışına uyulmuş ve Türkçe kelimeler, Arapça kelimelerin hususiyet ve vezinlerine göre sıralanmıştır (Ercilasun, 2010:314; Bozkurt, 2005:167; Caferoğlu, 1994: 19).

Eserinin sözlük bölümünün sekiz ayrı kitaptan oluşturduğunu, her kitabı da isim ve fiil olmak üzere iki bölüme ayırdığını belirten Kâşgarlı Mahmud, kitapta bulunabilecek ve bulunamayacak sözcük türlerini de tablo hâlinde vermiştir. Eserine almadığı bu sözcük türleri; bırakılan, kullanımdan düşenlerdir. Bu sekiz kitap şöyle sıralanmıştır: 1. Hemze Kitabı, 2. Salim Kitabı, 3. Muzaaf Kitabı, 4. Misal Kitabı, 5. Üçlüler Kitabı, 6.Dörtlüler Kitabı, 7.Gunne Kitabı, 8. İki harekesiz harfin birleşmesi

Kitabı. Baştan yirmi yedi sayfa tutan ve Türklerle ilgili çok önemli bilgileri içeren bu bölümde, Türk topluluklarının yaşadığı bölgeleri gösteren ilk Türk haritası da yer almaktadır (DLT, 2013:7).

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yirmi sekizinci sayfasından itibaren sözlük bölümü başlamaktadır. Sözlük de adlar ve fiiller olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Harf sayısına ve harflerin niteliğine göre sıralanan Türkçe sözcüklerin açıklaması Arapça olarak yapılmış, örnek cümleler yine Türkçe verilmiş, anlamları yine Arapça yazılmıştır. Türkçe madde başı sözcükler metin içerisinde yazıldığından bunları göstermek amacıyla sözcüklerin hemen üstü kırmızı renkli mürekkep ile çizilmiştir. Tanımlara açıklık kazandıran örnek cümleler de üstlerine kırmızı mürekkeple çekilen çizgilerle gösterilmiştir (Ercilasun, 2010:317).

Türk sözlükçülüğünün temelini, hazırladığı bu mükemmel eserle atan Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügâti't-Türk'ü sekiz ayrı bölümden oluşturduğunu belirtir. Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar güçlü bir dil olduğunu ortaya koymak amacıyla Dîvânü Lügâti't-Türk'ü kaleme alan Kâşgarlı Mahmud'un bu nedenle eserinin bölümlendirmesini Arapçanın dil bilgisi özelliklerine göre yaptığı görülür (Ercilasun, 2010:317; Bozkurt, 2005:167).

İçerisinde aynı zamanda Karahanlı devlet teşkilatı ve saray gelenekleri hakkında geniş bilgiler de bulunan eserde şu konulara değinilmektedir:

1. Türk boyları ile ilgili bilgiler,

2. Türk boylarının bulunduğu coğrafi bölgelerin özellikleri,

3. Türk yazısı, alfabesi hakkında bilgiler, alfabede neden 18 harfin bulunduğunun açıklaması,

4. Türk, Yunan, İran, Çin ve Arap tarihleri ile ilgili bilgilere

5. Türk atasözleri,

6. Dönemin şiirleri,

7. Türk ağızları hakkında zengin bilgiler,

8. Dil kuralları: (türetme, benzeşme, gramatik özellikler vb)

9. İnanışlar,

10. Doğumlarla çocuk eğitimi üzerine bilgiler,

11. Türk takvimi, Türklerin yıl, ay, hafta ve gün anlayışları.

Şiirlerin büyük bir çoğunluğu dörtlüklerden meydana gelmektedir ve bunların büyük ekseriyeti 4+3 duraklı 7'1i hece vezniyle yazılmıştır. Tangutlar'la savaşı ve kurt avını anlatan dörtlüklerin 4+4 duraklı 8'li hece vezni ile yazıldıkları görülmektedir. Birkaç dörtlük, meselâ bilgi ile ilgili üç dörtlük ve "dedim-dedi" şeklindeki iki dörtlük 6'lı hece vezniyle yazılmıştır. Tat (Budist Uygur) ile ilgili bir dörtlükte ise 5'li hece vezni kullanılmıştır. Buna göre Dîvân'daki hâkim vezin 4+3=7, ikinci derecede kullanılan vezin ise 4+4=8'dir. Bu vezinlerin kopuza çok uygun olduğu ve bu vezinlerindeki dörtlüklerin kopuzla çalınıp belli makamlarla söylendiği Ercilasun'a göre muhakkaktır. Dîvânü Lügâti't-Türk'teki bazı şiirler beyitler halindedir. Çoğu aruzla yazılmıştır, aruzun "müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün", "mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilâtün" ve "mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilün" vezinlerine ait örnekler daha fazladır. Bunların yanında "feilâtün feilâtün fâilün", "fâilâtün fâilün", "fâilâtün fâilâtün fâilün" gibi vezinler de görülür. Beyitler çoğunlukla musarrâdır, yani mısraları birbirleriyle kafiyelidir. Hatta musarrâ gazellerde olduğu gibi aynı kafiyenin birkaç beyit devam ettiği görülür. Umumiyetle yarım kafiye ve eklerden meydana gelmiş redif kullanılmıştır. Birinci mısrası serbest olan beyitler çok azdır (Ercilasun, 2010: 326).

Dîvân-ü Lügât-it-Türk'ün pek çok önemli özelliği arasında eserin ilk sayfalarında yer alan bir de harita bulunmaktadır. Bugünkü bilgilerimize göre bu, bir Türk'ün çizdiği ilk dünya haritasıdır. Kâşgarlı Mahmud, dönemindeki Türk topluluklarının hangi bölgelerde yaşadığını göstermek amacıyla çizdiği bu haritaya bazı ulusların yaşadığı bölgeleri de ekleyerek yeryüzündeki belirli bölgeleri gösteren bir dünya haritası oluşturmuştur. Bugünkü haritacılık tekniklerine göre ilkel sayılabilecek bu harita, on birinci yüzyıl koşullarındaki coğrafyacılık bilgilerine ve tekniklerine göre çok ileri düzeydedir (Sarıcaoğlu, 2008: 121).

Haritada Türklerin yaşadığı şehirler ve bölgeler ayrıntılı bir biçimde gösterilmeye çalışılmıştır. Haritanın esas merkezini oluşturan Balasagun'un hemen

yakınında ve yine merkezde gösterilen yerleşim birimleri Kâşgarlı Mahmud'un babasının şehri Barsgan ve dönemin önemli kültür merkezi Kâşgar'dır. Barsgan yakınlarında gösterilen ancak adı belirtilmeyen göl ise Isık Göl'dür. Haritanın merkezinde Kuça, Barman, Uç, Koçŋarbaşı, Yarkend, Hoten, Curcan, Özçend, Margınan, Hucend, Semerkand, İkiögüz, Talas, Beşbalık, Mankışlak gibi diğer Türk şehirleri de bulunmaktadır (Sarıcaoğlu, 2008: 123).

Kâşgarlı Mahmud'un hem eserinde hem de çizdiği haritada Japonya'ya yer vermesi, haritanın önemini bir kat daha artırmaktadır. Bugünkü bilgilerimize göre, Dîvân-ü Lügât-it-Türk'teki harita, Japonya'nın gösterildiği ilk dünya haritasıdır. Kaşgarlı Mahmud, Japonya'yı doğuda bir ada olarak göstermiş ve Çaparka adıyla anmıştır. Japonya'nın ilk haritası Kaşgarlı Mahmud'dan üç yüzyıl sonra bir Japon tarafından çizilecektir, ancak Japonya'yı Kâşgarlı gibi bir dünya haritası üzerinde gösteren ikinci harita Dîvânü Lügât-it-Türk'ten tam dört yüzyıl sonra yapılacaktır. Bu durum Kaşgarlı'ya Japonya'yı dünya haritasında ilk kez gösteren kişi unvanını kazandırmıştır (Bozkurt, 2005:171; Caferoğlu, 1994: 28).

Dîvânda çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde de müşahede ve derlemelere dayanan tespitler ve mukayeseler vardır, bu açıklamaları dolayısıyla Kaşgarlı, Türk ağız ve şîve araştırmalarının ilk mütehassısı yani ilk ağızbilimcisidir. Türk boyları, ülkeleri, Türklerin âdet ve anâneleri, çeşitli destan ve efsaneleri hakkında verdiği bilgilerle Kaşgarlı Mahmud çok yönlü bir Türkolog olarak karşımıza çıkar. Kelimeler için verdiği örnek cümlelerle hem Türklerin o zamanki yaşayış tarzlarına ışık tutar, hem de Türkçe cümle yapısı üzerinde çalışmaya imkân hazırlar. Hemen hemen bütün kelimeleri örneklendirmekle Kaşgarlı âdeta modern bir sözlükçü gibi çalışmıştır. Örnekler arasında şiir parçaları ve atasözleri de vardır. Bu sebeple Dîvânü Lügât-it-Türk Karahanlı Türk edebiyatının da mühim bir eseridir. Dîvân'daki şiirlerin yazılış tarihleri hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Pek çoğunun anonim olduğu ve birkaç yüzyıldan beri söylenegeldiği tahmin edilebilir (Caferoğlu, 1994: 35-36-37).

1.5.3.2. Kutadgu Bilig

Kut sözcüğü, hükümdarlığın Tanrı tarafından bahşedilmesi anlamına gelir. Hunlardan itibaren bütün Türk devletlerinde hükümdarlar, yönetme yetkisi ve erkini kuttan almışlardır. *Kutadgu Bilig*'de Kutu temsil eden Ay Toldı'nın ağzından sözcüğün bu anlamı şöyle açıklanmaktadır (Akar, 2005:137)

Kılınçım ongay körse yaşım kiçig
Kamug beg bedükke meningdin keçig

(KB/674)

(Tabiatım yumuşak, dikkat edersen yaşım da küçüktür, fakat bütün bey ve büyüklere giden yollar benden geçer.)

Buna göre Kutadgu Bilig, "hükümdarlık etme bilgisi" anlamına gelir. *Kut* sözcüğünün daha sonraki zamanlarda bu birinci anlamından genişleyerek kazandığı "saadet, baht açıklığı, mukaddes" anlamlarını ikincil olarak görmek lazımdır. Kutadgu Bilig, Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından Kaşgar'da yazılmış ve Karahanlı hükümdarı Tawgaç Buğra Han'a ithaf edilmiştir. Eser Türk dilinin 11. yüzyılda bilim ve sanat dili olarak kullanıldığını ve Türkçenin Arapça, Farsça gibi eski ve kitabî dillerle bu alanlarda boy ölçüşebileceğini göstermesi bakımından son derece önemlidir (Akar, 2005:138).

Eser, aruzun feûlün/ feûlün/ feûlün/ feûl kalıbıyla ve mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. 6645 beyitlik hacmiyle bu dönemin ilk büyük manzum eseridir. Bunun yanında 173 dörtlükten oluşan halk şiiri örneği de eserde yer almaktadır. Yusuf Has Hacib'e ait olmayan 77 beyitlik mukaddimede yazar hakkında bilgi verilir. Kutadgu Bilig, yazılışını takip eden yıllarda yalnızca Karahanlı Türkleri arasında değil, Çinliler, Farslar ve Araplar arasında da tanınmış olmalı ki Çinliler Edebü'l-mülûk, Maşrıklılar Zînetü'l-ümera ve İranlılar da Şâhnâme-i Türkî adıyla eseri tanımışlardır (Arat, 1999: 30-33).

Eserde, dönemin İslâm dünyasında hâkim olan ahlak anlayışı, yaşama tarzı ve halk-yönetici ilişkileri anlatılır. KB, her ne kadar klâsik doğu edebiyatındaki *pendnâme, siyasetnâme* türündeki eserler örnek alınarak yazılmış olsa da, eski Türk toplum yapısını, devlet ve yönetim anlayışını, yansıtmasıyla, yalnızca bir dil metni

değil, aynı zamanda Türk millî kültürünün temel kaynaklarından biri olmak hüviyetine sahiptir. Genel olarak 11. yüzyıl Türk toplumunun din, mitoloji, felsefe, aile düzeni, devlet ve saray örgütü gibi pek çok bilgileri ihtiva etmesiyle, *Dîvânü Lügâti't- Türkle* birlikte 11.yüzyıl Türklüğünün âdeta bir ansiklopedisidir. Abdülkadir İnan, Türkçenin bilinen ilk büyük telif metni olmasından dolayı Orta Asya ortak Türk-İslâm yazı dilinin temelinin *Kutadgu Bilig* ile atıldığını savunur (Akar, 2005:138).

Kutadgu Bilig alegorik bir eserdir. Birbiriyle ilişkili olan dört kişi; mutluluk, adalet, ahlak, bilgi, erdem, dünya-ahiret ilişkileri, dili iyi kullanmanın yararları gibi konular üzerinde üzerinde konuşurlar. Bunlar, insanı mutluluğa ulaştıracak dört ana kavramı temsil eder: *Adalet*'i temsil eden hükümdar Kün Togdı, *Saadet*'i temsil eden vezir Ay Toldı, *Akıl*'ı temsil eden vezirin oğlu Ögdülmiş, *Akıbet*'i temsil eden vezirin kardeşi Odgurmuş'un konuşmaları üzerine kurulmuştur. Eser, bu üç alegorik şahsın ağzından hükümdara ülkenin daha iyi nasıl yöneltileceğini, hükümdarın adaleti, tarafsızlığı, otorite gibi pek çok konuda bilgi verilmekte, ona nasihat edilmektedir (Arat, 1999: 30-33).

1.5.3.3. Dîvân-ı Hikmet

Ahmet Yesevî'nin şiirleri "hikmet"ler hâlinde söylenmiş ve bunlar daha sonra birleştirilerek Dîvân-ı Hikmet adlı eser meydana getirilmiştir. Yesevî'nin hikmetleri, halk arasında çok sevildiği için zaman içinde değişik şahıslar tarafından Yesevî adı ve "hikmet" tarzı kullanılarak tıpkı Yunus Emre gibi taklit edilmiştir. Bu arada, Ahmed Yesevî'ye ait olanlar ile başkalarına ait olanlar birbirine karıştırılmıştır. "Hikmet"ler dörtlüklerle ve genellikle hecenin 4+4+4= 12 kalıbıyla yazılmıştır. Gazel tarzında yazılan hikmetlerde ölçü 8+8= 16 olmaktadır. Yalın bir dile sahip olan eserde aruz ve hece ölçüsü bir arada kulanılmıştır. Dîvân-ı Hikmet, 144 hikmet ve 1 münacaattan oluşur (Akar, 2005:155).

Bu eserde genel olarak dervişlik hakkında övgülerden, bu dünyadan şikâyetten cennet ve cehennem tasvirlerinden, peygamberin hayatından ve mucizelerinden bahsedilir. Dinî ve ahlakî öğütler veren şiirlere de yer vermiştir. Bu yapıtın ortaya çıkmasından bir süre sonra; İslamiyet göçebe Türk toplulukları

arasında yayılmaya başlamıştır. Ahmet Yesevi'nin görüşleri Anadolu'daki tasavvufun temelini oluşturur. Tasavvuf kültürünün temeli bu yapıttadır. Yunus Emre'nin, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli gibi mutasavvıfların düşüncelerinin kaynağı bu yapıttır. Eserde Ahmet Yesevi'nin kurucusu olduğu Yesevilik tarîkatına ait bilgiler, dervişlik üzerine övgüler, cennet-cehennem tasvirleri, İslam peygamberinin hayatı ve mucizeleri anlatılır (Dilçin, 1993:611).

Mevcud Dîvân-ı Hikmet nüshalarında bulunan hikmetlerin dilinin Ahmed-i Yesevi'nin dilini aksettirmediği kesindir. Hikmetler muhteva bakımından Yesevi dervişlerince yaşatılmakla beraber, zamanla dili değiştirilmiş, mahallî birtakım dil hususiyetleri, hikmetlere dâhil edilmiştir. Mesela Taşkend yazmasında Özbek dili hususiyetleri, Kazan baskılarında Kazan Tatarcası hususiyetleri göze çarpar(Eraslan, 1991: 38). Bu hususa dikkat çeken A. Caferoğlu, haklı olarak Dîvân-ı Hikmet nüshalarının dil bakımından Özbekçe'ye kaydığını bildirir (Caferoğlu, 1964: 86).

1.5.3.4.Atâbetü'l-Hakâyık

Atabetü'l-Hakâyık Edip Ahmet b. Yüknekî tarafından 12-13. yüzyılda yazılmış dinî bir eserdir. Arslan Hoca Tarhan tarafından verilen bilgiye göre, Yüknekli kör bir şair olan Edip Ahmet tarafından Kâşgar dilinde ve Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg adına yazılmıştır. Edip Ahmet, eserinde insanları Türk-İslâm kültürü çerçevesinde eğitmeyi amaçlamış, düşüncelerini âyet ve hadîslerle desteklemiştir. Eserin ismi değişik nüshalarda farklı şekillerde geçmektedir. Uygur harfli en eski nüshada "Atabetü'l-Hakâyık", diğer nüshalarda "Hibetü'l-Hakayık", "Gaybetü'l-Hakayık" biçimlerine de rastlanmaktadır (Akar, 2005: 152).

Eser, manzum bir öğüt kitabıdır. Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunulmuştur. Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Edib Ahmet'in yaşadığı dönem ve çevresi hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur. Memleketinin Yüknek, babasının adının ise Mahmud olduğu Arslan Hoca Tarhan'ın eserin sonuna yazdığı dörtlükten anlaşılmaktadır (Ölmez, 2011: 8).

Eser, klâsik İslâmî eserlerde olduğu gibi tanrıya, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlamakta ve bilginin faydası, bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası,

dünyanın dönekliği, cömertliğin övgüsü, cimriliğin yergisi, alçakgönüllülük ve kibir, bağışlama, yumuşak huyluluk ve zamanın bozukluğu gibi bölümlerle devam etmektedir (Akar, 2005: 152).

On üç bölümden oluşan eserde kırk beyit ile yüz bir dörtlük bulunmaktadır, eserin tamamı 484 mısradır; eser, Kutadgu Bilig gibi aruzun mütekarip (*fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl*) vezniyle yazılmıştır. Öğretici bir ahlak kitabı olan eser, işlediği konular açısından Kutadgu Bilig ile benzerlik göstermektedir, ancak edebî açıdan Kutadgu Bilig daha sanatkârane yazılmıştır. Edip Ahmed eserini herkesin rahatça okuyup anlayacağı bir dille, kendi ifadesiyle (*Anın uş çıkardım bu Türkî kitap*) Türkçe yazmıştır. Atabetü'l-hakâyık'ın baş kısmındaki övgü ve sebeb-i telif kısımları beyitlerle ve övgü tarzındaki asıl eser ise, aaba/ccdc/eefe biçiminde uyaklanmış (mani) dörtlüklerle yazılmıştır. Ayrıca İslâmiyet öncesi Türk şiirinde görülen dize başı uyak da çok kullanılmıştır. Tam ve yarım uyakların yanı sıra bazen redife de yer verilir. Vezin ve uyak bakımından kusurlu olan eserde çok sayıda imale ve zihaf bulunmaktadır (Arat, 1951: 8-10).

Atabetü'l-hakâyık'ın dört nüshası bilinmektedir. Bu nüshalardan biri yazılışından çok sonra 15. yüzyılda düzenlenmiştir. Biri de oldukça eksiktir; en iyi ve en eski tarihli olanı ise Semerkand nüshasıdır ve İstanbul'da Süleymaniye kütüphanesi, Ayasofya bölümü nr. 4012'de kayıtlıdır. 848 (1444) yılında Semerkand'da hattat Zeynelabidin tarafından kopyalanmıştır. Bu nüsha Uygur harfleriyle yazılmıştır. Eserin doğru adını ve kime sunulduğunu göstermesi de bu nüshaya ayrı bir değer katmaktadır. Ayasofya Kütüphanesi nr. 4757'de kayıtlı bir mecmuanın baş kısmında bulunan Ayasofya nüshası ise, 884 (1480)'te Abdürrezak Bahşı tarafından İstanbul'da düzenlenmiştir. Metin, üst satırları siyah mürekkeple Uygur harfleri ve alt satırları kırmızı mürekkeple Arap harfleriyle olmak üzere iki alfabeyle yazılmıştır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine kısmı nr. 35552'de kayıtlı bulunan Topkapı Müzesi nüshası Arap harflidir. Fatih ya da II. Bayezit döneminde İstanbul'da kopyalandığı tahmin edilmektedir. Eserin dördüncü nüshası ise, Uzunköprü'de Seyit Ali'nin kitapları arasında bulunmaktadır. Arap harfli olan bu nüsha baştan, ortadan ve sondan eksiktir (Arat, 1951: 8-10).

1.5.3.5. Kur'ân Tercümeleri

Karahanlılar döneminde Karahanlı Türkçesiyle yapılan ilk Kur'ân tercümeleri, satır-altı tercüme niteliğindedir. İlk çevirilerin ne zaman yapıldığı konusunda elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Satıraltı Kur'ân tercümelerinden Karahanlılar dönemine ait olduğu tahmin edilen çeviriler şunlardır:

Türk İslâm Eserleri Müzesi No. 73'te kayıtlı olan nüsha: Bu nüsha Muhammed bin el-Hâc Devletşah eş-Şîrazî tarafından 734/1333-34 yılında kopyalanmıştır. 902 (451 varak) sayfadan oluşan bu tercümenin Kur'ân tercümeleri içinde en eskisi olduğu kabul edilmektedir (Ölmez, 2011: 15).

Anonim Tefsir: Bu tefsir Petersburg'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığındadır. Kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığı belli olmayan bu eser Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak bilinmektedir. Bu Kur'ân tercümesi karışık bir yapıya sahiptir. Yer yer kelime kelime tercüme yer yer de tefsir özellikleri göstermektedir. Bazen surelerle ilgili hikâyelere de yer verildiği görülür. Eser 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuştur (Üşenmez, 2011:981).

Manchester-John Rylands Nüshası: Manchester, Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar Bölümü 25-38'de kayıtlı olan nüshanın telif ve istinsah tarihi belli değildir. Rylands nüshası, Türkçe ve Farsça çeviriyi içermektedir. Dili hakkında ileri sürülen değişik görüşleri değerlendiren Eckmann, tercümenin 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başına ait Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini gösterdiğini belirtir (Ölmez, 2011: 15-16).

Taşkent, Özbek Bilimler Akademisi, No. 2854'te kayıtlı olan bu nüshada satır-arası Türkçe ve Farsça çeviri yer alır, yorumlar içermez. Bu yazma üzerine çalışan Semenov'a göre Türkçe çeviri Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini yansıtır (Ölmez, 2011: 16).

1.5.4. Karahanlı Türkçesi

Türk dilini, eski, orta, yeni olarak üç döneme ayıran bilim adamlarına göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk dönemini oluşturur. Bu fikre sahip Türk bilim

adamlarına göre Orta Türkçe devresi onuncu ve on beşinci yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Bugüne ulaşan metinleri 11. ve 12. yüzyıllara ait olan Karahanlı Türkçesi Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Karahanlı Türkçesi Kaşgar ve Balasagun gibi Müslüman Türk merkezlerinde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi daha doğuda Turfan, Hoço, Besbalık gibi Maniheist ve Budist Türk merkezlerinde kullanılmıştır. Bu bölgelerin dinî farklılıklarından doğan kelime hazinesindeki farklılıklar dışında Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi filoloji özellikleri bakımından aynı dildir. Bu yönüyle Karahanlı ve Uygur yazı dilleri ortaktır denebilir (Ercilasun, 2010:342).

2. BÖLÜM

KARAHANLI DÖNEMİ EDEBÎ ESERLERİNDE "İLİM" KAVRAMININ ANLAMSAL ANALİZİ

2.1.ÂKİL

DH'te "Akıl sahibi, akıllı" anlamlarında kullanılan "âkil" sözcüğü, dilimize İslamiyet ile beraber girmiş Arapça bir sözcüktür. Bu kavrama sadece DH'te rastlamaktayız.

Cefâ çekmey âşık bolmas tıngla ğafil
Cefâ çekip sâbir bolğıl bolma câhil
Rızâ bolup kulluk kılğan bolur âkil
Câhil âdem birbiridin yanmaz bolur
(DH/H127- D7)

(Cefa çekmeden âşık olmaz, dinle gâfil, cefa çekip sabreder ol, olma cahil. Râzı olup kulluk eyleyen olur akıllı, cahil insan birbirinden ayrılmaz olur.)

Dörtlükteki "âkil" kavramı, "aklını kullanıp, musibetlere sabreden, tam manasıyla kul olan" anlamında kullanılmıştır. Bu dörtlükte "âkil" sözcüğü, manevi bir makam olarak değerlendirilmiştir; ama genellikle bu kavram sosyal bir statünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Günümüzde de yaygın olan "âkil adamlar" kelime grubunun, topluma yön vermek ve onlara örnek olmak gibi bir görevi de bulunmaktadır. "akil" kavramı KB'de "ukuşluğ" kelimesi ile ifade edilmektedir (bkz. Ukuşluğ).

2.2.ÂKİLLLER

"Âkil" kelimesinin Türkçe "-ler" çoğul eki ile topluluk anlamı kazanmış hâlidir. Eserde "akiller" kavramı ile "bir topluluk, sosyal bir güruh" kastedilmiştir. Burada aslında Arapça bir kelime, Türkçe bir çekim eki ile çekimlenmiştir.

Zamâne ahir bolsa akıl ketgey
Âdemoğlu birbirini tutub yegey
Dünya üçün iman İslam dinin satgay
Akillerge bu sözlerni aygum kelür
(DH/H49- D6)

(Zamana ahir olsa akıl gider, âdemoğlu birbirini tutup yer, dünya için İman-İslam dinini satar. Akıllılara bu sözleri diyesim gelir.)

Dörtlükte "akiller" kavramı, "aklını tam anlamıyla kullanabilen insan topluluğu" anlamında kullanılmıştır. Burada hitap edilen bir kişi değil, bir güruhtur.

2.3.AKL-I KÂMİL

"Olgun akıl" anlamında kullanılmış Farsça bir terkiptir. İslamiyet ile birlikte dilimize girmiş bu kavram, âkil kelimesi ile de anlam benzerliği taşımaktadır.

Hak aldıda akl-ı kâmil dem uralmas
Işk şiddeti tuğyan kılsa bir dem turmas
Pervane dek ahger bolub özin bilmes
Bu sırlarnı Canane'din tuydum mena
(DH/H12- D3)

(Hakk önünde en üstün akıl bile duramaz, aşk şiddeti coşsa bir an durmaz, kelebek gibi kor haline gelip kendini bilmez, bu sırları sevgili'den duydum ben işte.)

Dörtlükte "akl-ı kâmil" ile "en üstün, olgun akıl" anlamı kastedilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere "akl-ı kâmil" kavramı, "âkil" kavramı ile anlamdaş bir özellik taşımaktadır. Bu dörtlükte de "akl-ı kâmil" sözcüğü ile "aklını verimli bir şekilde kullanabilme, aklın hakkını verme" anlamı kastedilmiştir. Bu kullanımı sadece DH'te görmekteyiz.

2.4.ÂLİM

'İlm kökünden türetilmiş, "çok okumuş, bilgin" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 32). İslamiyet'le birlikte dilimize giren bu kelime AH ve DH'te sıkça yer almaktadır. Bu kavram KB'de "biliglig" kelimesi ile karşılanmaktadır. "biliglig" kavramı, daha çok İslamiyet öncesi döneme ait bir kavramdır.

bilig birle âlim yokar yokladı
biligsizlik erni çökerdi kodı
bilig yind usanma bil ol hak resul
bilig çinde erse siz arkang tidi
(AH/101, 102, 103, 104.M)

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak Resul: "Bilgiyi, Çin'de bile olsa, arayınız" dedi.)

Dörtlükte "âlim" kavramı "bilgi sahibi kişi" anlamında kullanılmıştır. Dikkat edilirse dörtlükte İslamiyet öncesi ve sonrası döneme ait kavramların bir arada kullanıldığı görülmektedir. "Âlim" kelimesi "ilim" kelimesi ile birlikte kullanılması gerekirken, İslamiyet öncesi döneme ait olan *"bil-"* fiil kökünden türemiş "bilig" kelimesi ile beraber kullanılmıştır. Yine bu dörtlükte *"bil-"* fiil kökünden türeyen "bilgi" kelimesinin de kullanıldığını görmekteyiz. Sonuç olarak AH'ta farklı dönemlere ait gramer unsurlarının ve kavramların bir arada kullanıldığını görmekteyiz.

amel koddı alim ve zahid vera
arif raks çıkarıp iter hoş sema
bida'tın yıgıglı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bida
(AH/401, 402, 403, 404.M)

(Âlim ameli ve zâhid takvayı bıraktı; ârif raks çıkarıp, hoş semâ eder; bid'atten men'eden insan kalmadı, onun için bu bid'at her gün artmaktadır.)

Dörtlükte âlim kelimesi, "ilmi ile amel eden kişi" anlamında kullanılmıştır. Yani burada âlim, sadece bilgi ve ilim sahibi olarak değil; ilmini yaşayan, onu insanlara anlatan bir şahsiyet olarak da düşünülmüştür.

Ten âlimi zalimlerge ohşar ermiş
Beraetni ayetide çün buyurmış
Duzah içre tınmay daim küyer ermiş
Zehri zakkum içib daim dostlarıma
(DH/H83- D8)

(Beden âlimi zalimlere benzermiş, beraetin ayetinde çünkü buyurmuş, cehennem içinde dinmeden devamlı yanarmış, zakkum zehri içip devamlı dostlarıma.)

Dörtlükte, "ten âlimi" kavramı ile "bedeni arzuların esiri olmuş, nefisine yenik düşmüş, dıştan âlim gibi görünse de, gerçekte tam anlamıyla cahil bir şahsiyet" kastedilmiştir. Bu tiplerin zalimlere çok benzediği ve sonuç olarak da cehenneme gideceği, ifade edilmiştir.

Âlim uldur şeri'atda cevlan kılsa
Tarikatnıng bazarığa ornın salsa
Muhabbetning deryasıdın gevher alsa
Andağ âlim, âlim bolur dostlarıma
(DH/H83- D4)

(Âlim odur şerîatta sefer eylese, tarîkatın pazarına yerini koysa, muhabbetin deryasından inci alsa, öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarıma.)

Dörtlükte, âlim kavramı ile "dini bağlamda yapılması gereken şeyleri yapan, itaatkâr bir kul portresi" çizilmiştir. Aynı zamanda tasavvufî kaideleri de tam anlamıyla yerine getiren bir âşık olarak da resmedilmiştir. Türklerde her ne kadar bilgin şahsiyetlerde dini özellikler yer alsa da, bu durum İslamiyet'in kabulü ile daha da belirgin bir hale gelmiş, âlim insanlar aynı zamanda takva sahibi kişiler olarak da görülmüştür.

İlim ikki dür ten ü canğa rehber turur
Can âlimi Hazretige yakın turur
Muhabbetning şarabıdın içib turur
Andağ âlim, âlim bolur dostlarıma
(DH/H83- D7)

(İlim iki inci beden ve cana rehberdir, can âlimi Hazretine yakındır, muhabbetin şarabından içer, öyle âlim gerçek âlim olur dostlarıma.)

Dörtlükte "can âlimi" ile daha önceki dörtlükte adı geçen "beden âlimi" nin tam tersi bir karakter çizilmiştir. Hem madden hem de manen olgunluğa ermiş, ilmi

ile amel eden, insanlara yol gösteren ve onlara örnek olan bir şahsiyet olarak ifade edilmiştir.

Alimmen dep kitab okur ma'na okmaz
Köb ayetning ma'nasını hergiz bilmes
Tekebbür men-menlikni dini tutmas
Âlim ermes, cahil tutur dostlarıma
(DH/H83- D5)

(Âlimim diye kitap okur anlamını bilmez, çoğu ayetin anlamını hiç bilmez. Büyüklenme, ben –benliği dini tutmaz, âlim değil cahildir dostlarıma.)

Dörtlükte âlimin ilmi yönü vurgulanarak, okuduğunu anlaması ve özümsemesi kastedilmiştir. Yani ne okuduğunu bilmeyen şahısların âlim olması mümkün değildir. Yesevi'ye göre hele bir de Kur'an'ı okuyup da anlamayanlar kesinlikle âlim olarak düşünülemez. Dikkat edildiğinde bu dönem eserlerde âlimlerde aranan en önemli özellik, dini ilimlere olan vukufiyettir.

2.5.ÂLİMLER

Âlim ismine "-ler" çoğul eki getirilerek yapılmış ve genelde "topluluk veya zümre" anlamında kullanılmıştır.

Ahir zaman âlimleri zalim boldı
Huş amedini aytguvçılar âlim boldı
Haknı aytkan dervişlerge ganim boldı
Acep şumluğ zamaneler boldı dostlar
(DH/H89- D5)

(Ahirzaman bilginleri zâlim oldu, hoş geldin diyiciler bilgin oldu. Hakk'ı söyleyen dervişlere düşman oldu, nasıl kötü zamanlar oldu dostlar.)

Dörtlükte, "ahir zaman âlimleri" kavramı ile dönemin âlimlerinin ilmi ve ameli bakımdan yetersizliği vurgulanmıştır. Burada aslında "ahir zaman âlimleri" ifadesi ile âlimler arasında bir mukayese ve sınıflandırma yapılmıştır.

2.6.ÂMİL

"Amel eden, yapan, işleyen; hüküm sahibi" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 35). DH'te bir beyitte geçmektedir. İlmi ile amel eden âlimler kastedilerek, nasihatte bulunulmuştur.

Amil bolğan âlimler yolğa kirgen âsiler
Andağ kâzı câyını dâru's-selâmda kördüm
(DH/H53- B5)

(Amil olan âmiller yola giren âsiler, öyle âlim yerini Dâru's-selam'da gördüm.)

Beyitte "Amil" kelimesi ile ilmi ile amel işleyen âlimler kastedilerek bir övgüde bulunulmuştur. Yani amel işleyen âlimlerin selamette olduğu vurgulanmış ve müjde verilmiştir.

2.7.ÂRİF

"İrfan sahibi, Hakk'ı tam manası ile bilen, Allah'ı sıfatlarını; fiillerini ve isimlerini keşf ve müşâhede yoluyla tanıyan" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir(Develioğlu, 2012: 42). İlmin daha çok manevi (kalbî) yönünü vurgulamaktadır. Diğer bir ifade ile bilgiyi akıl yoluyla edinen değil de, kalbe gelen ilham neticesi keşfeden kişi(özne) kastedilmiştir.

Kul Hace Ahmed bu hikmetni kimge aytdıng
Arifmen dep halayıkga okub yaydıng
Te'sir kılmas alimlerge aytgan pendin
Arif uldur ten mülkini veyran kılur
(DH/H134- D10)

(Kul Hoca Ahmed bu hikmeti kime söyledin, arifim diye ahaliye okuyup yaydın, tesir eylemez âlimlere söylediğim öğüdün, arif olur beden mülkünü viran eyler.)

Dörtlükte, "Ârif" kelimesi ile "cismani ve bedeni hayattan ruhani ve manevi hayata geçmek" kastedilmiş ve bunu başaranların ancak ârif olabileceği vurgulanmıştır.

Aşıklarnı işierür söz ü güdâz
Aşıklarnı hâcetleri rozse namaz
Ruz-ı mahşer köz yaşıdur Hakk'a niyâz
Arif âşık derdü elem tarttı bolğay
(DH/H59- D8)

(Âşıkların işidir söz ve güdaz, âşıkların ihtiyacı oruç namaz, mahşer günü gözyaşıdır Hakk'a niyaz, arif âşık derd ve âlem çekti olmalı.)

Dörtlükte "Ârif" kelimesi ile "aşk derdi ile dertlenmiş ve ıstırap çekmiş kişi" kastedilmiştir. Tasavvufi bir terim olan ârif kavramının, bu dörtlükte özellikle "dert çekme, dertli olma" yönü vurgulanmıştır.

2.8.ÂRİFLİK

Ârif ismine "-lik" isimden isim yapım eki ile türetilerek "manevi bir makam" olarak düşünülmüş.

Kul Hâce Ahmed kıl tasdik yâr-ı ğârıng kıl tefrik
Ariflikde bil sâdık Ebubekir sıddıkdur
(DH/H42- B7)

(Kul Hoca Ahmed tasdik eyle, mağara dostunu ayrı tut, Ariflikte bil sâdık Ebâ Bekr-i Sıddîk'dir.)

Beyitte, Arifliğin, Hz. Ebubekir örneği verilerek "sadakat" yönü vurgulanmıştır.

2.9.ÂRİFLER

Ârif ismine "-ler" çoğul eki getirilerek topluluk ve zümre anlamında kullanılmıştır.

Huşlamaydur âlimler sizni aygan Türki'ni
Ariflerdin eşitgeng açar köngil mülkini
Ayet hadis ma'nası Türki bolsa muvafık
Ma'nasıga yetgenler yerge koyar börkini
(DH/H71- D1)

(Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçe'yi, ariflerden işitsen açar gönül ülkesini, ayet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur, anlamını yetenler yere koyar börkünü.)

Dörtlükte arifler kelimesi ile tanımda da zikredildiği gibi bir grup, zümre ve topluluk anlamı kastedilmiştir.

2.10.ÂŞIK

"Çok fazla seven, mübtela, tutkun" anlamlarına gelen Farsça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 52). Ancak bu dönemde DH'te "Allah(cc)'a âşık derecesinde bağlı olan kişi" anlamında kullanılmış bir tasavvufi kavramdır.

Kul Hace Ahmed nâsih bolsang özüngge bol
Âşık bolsang cândın keçip bir yol öl
Nâdânlarğa aytsan sözing kılmas kabûl
Mehkem bolup yer astığa kirdim mena
(DH/H13- D12)

(Kul Hoca Ahmed öğüt verici olsan kendine ol; âşık olsan candan geçip bir kerecik öl, cahillere desen sözünü eylemez kabul, muhkem olup yer altına girdim ben işte.)

Dörtlükte, âşık kelimesi "Allah(cc) aşkı ile yanıp tutuşma ve candan geçip, fani olma" anlamında kullanılmıştır.

Âşık bolsang keçe kündüz ışk istegil
Ta'at kılğıl keçe kobup hiç yatmagıl
Akil bolsang nâdânlarğa sır aytmagıl
Çın dervişler tâatların pinhân kılur
(DH/H133- D13)

(Âşık olsan gece gündüz aşk iste, ibadet eyle, gece kalkıp hiç yatma, akıllı olsan cahillere sır söyleme, gerçek dervişler ibadetlerini gizli eyler.)

Dörtlükte âşık kelimesi "gece-gündüz ibadet eden abid" anlamında kullanılmıştır.

2.11.AYNE'L-YAKÎN

DH'te "Gözü ile görmüş gibi, ne olduğunu kesin bilme" anlamlarında kullanılmış Arapça bir terkiptir. "Tasavvufi bir kavram olan "Ayne'l-Yakîn", sadece DH'te geçmektedir.

Kul Hace Ahmed Hak sözini sözlep ötdi
"Aynel-yakin" tarikatde bozlap ötdi
"İlmel-yakin" şeriatnı közlep ötdi
"Hakkel-yakîn" hakikatdın aydım mena
(DH/H11- D21)

(Kul Hoca Ahmed Hakk sözünü söyleyip geçti, Aynel-yakin tarîkatta bozlayıp geçti, İlmel-yakîn şerîatı gözleyip geçti, Hakkel-yakîn hakîkatinden söyledim ben işte.)

Dörtlükte "Ayne'l-yakîn" kavramı tarîkat ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Görme eylemi bilgiyi öğrenmede önemli bir unsurdur. Gökçe, " Altay Dillerinde Ortak Bir Gramatikal Morfem (Zarf-Fiil Eki/Mastar Eki+GÖR-) Üzerine" adlı makalesinde önemli tespitlerde bulunmuştur;

Fiziksel görme-bilgi, anlayış/idrak'e doğru bir gelişim olduğunu ifade etmiştir. Gökçe'ye göre Swetser, görüş (vizyon) ve anlayış/idrak (intellection) arasındaki bu ilişkiyi aşağıdaki 3 temel nedene bağlar:

1. Görme dünya hakkındaki en temel nesnel veri kaynağımızdır.
2. Görme durumundaki odaklanma yeteneği birçok şey arasından bir uyarıcıyı seçme (sözgelimi iyi veya kötüyü ayırma) yeteneği verir.
3. Görme aynı bakış noktasını yakalayan farklı insanlar için özdeştir. Dolayısıyla genel bir bilgi alanı oluşturmada temel sağlar.(Gökçe[Sweetser] 1990: 32-34, Ibarretxe 1990:110)

2.12.BELGÜ

"İm, nişan, belge, alamet" anlamlarına gelmektedir. Doerfer'e göre Ana Türkçe *belgö biçiminden gelişen bu sözcük, Moğolcaya ve Doğu Avrupa dillerine de ödünç verilmiştir (Doerfer, 1963: 216-217). Sözcük, DLT ve KB'de geçmektedir (Atalay,2013: 92).

bilig belgüsi kör iki neñ-turur
bu iki bile er kızıl eñ urur
(KB/992)

(Bak, bilginin iki alâmeti vardır; bu iki şey ile insan bahtiyar olur.)

Beyitte, "belgü" kelimesi "işaret, alamet, özellik" anlamlarında kullanılmıştır. Bir kişide bilginin alameti olarak bazı hususiyetler sıralanmıştır.

iwek kurğu kılkı kılınçı buşı
biligsizke belgü bolur bu işi
(KB/1997)

(Acelecilik, zevzeklik ve hiddeti mizaç bunlar bilgisizlik alâmetleridir.)

Beyitte, "belgü" kelimesi "işaret, belirti" anlamlarında kullanılmıştır. Bilgisizliğin belirtisi olarak; telaş, gevezelik ve öfke gösterilmiştir. DLT'te de "devlet olmanın alameti bilgidir" şeklinde bir ifade vardır.

2.13.BİLGE

"Hâkim, bilgin, âlim, akıllı" anlamlarına gelmektedir. DLT ve KB'te geçmektedir. "Biliglig" ve "ukuşluğ" kelimeleri ile anlamsal benzerlik taşımaktadır. "Bilge" kelimesi İslamiyet öncesi Türklerde bilgi sahibi kişilere verilen unvan iken, İslamiyet'ten sonra bu kavramın yerini "Âlim" kelimesi almıştır. Bilge: Akıllı Bu kelime ile erkeklere ad verilerek Bilge Beg denir. Uygur Hanına Köl Bilge Han adı verilir, "aklı göl gibi" demektir, burada çokluğu göstermek için su biriken yere benzetilmiştir (Özönder, 2008: 87).

üküş sözleyü bilge bolmaz kişi
üküş eştü bilge bulur tör başı
(KB/1015)

(Çok söylemekle insan âlim olmaz; çok dinlemekle âlim baş köşeyi bulur.)

Beyitte, bilge kavramının bir hususiyeti dile getirilmiştir. O da az konuşup; çok dinlemesi gerektiğidir.

ukuş kadrini hem ukuşluğ bilir
bilig satsa bilge biliglig alır
(KB/470)

(Aklın kıymetini yine akıllı bilir; âlimin sattığı bilgiyi de bilgili alır.)

Beyitte, bilge kavramı "bilgi satan bir tüccar" gibi düşünülmüş. Nasıl ki tüccarın sermayesi elindeki malı ise, bilge kişinin sermayesi de bilgisidir.

negü bilge télve bilig kadrini
bilig kayda bulsa biliglig alır
(KB/473)

(Bilginin kıymetini deli nereden bilecek; bilgiyi, nerede bulursa, bilgili alır.)

Beyitte, bilge kavramı bilginin kıymetini ve değerini bilen bir sarraf gibi düşünülmüş. Nasıl ki altının değerini sarraf anlıyorsa, bilginin kıymetini de bilge kişiler bilir.

olarda biri bilge 'âlim-turur
bu 'âlim bile erke kut kıw bolur
(KB/5551)

(Onlardan biri âlimlerdir; bunlar insanı devlet ve saâdete kavuştururlar.)

Beyitte, âlim ve bilge kavramlarının bir arada kullanıldığını görmekteyiz. Bu durum geçiş dönemi eserlerinde sıkça karşılaştığımız bir durumdur (bkz.âlim).

2.14.BİLİG

"Bil-" fiil kökünden türemiş bir isimdir. "mutluluk veren saadet" anlamında kullanılmaktadır; ancak şunu belirtmek gerekir ki bu dönem eserlerde özellikle bu kavram kullanılmaktadır. Bu kavramın en çok geçtiği eser KB'dir. Bunun yanında AH ve DH' te de "bilig" kavramı farklı anlamlar da kullanılmıştır. Mesela DLT'te "bilim, ilim, hikmet, us, akıl" gibi anlamlarda da kullanılmıştır. "Ol bilig öğrendi" cümlesi DLT'te yer almaktadır (DLT, 2013: 252). Kutadgu Bilig'de, mutluluğa ulaşmanın aracı niteliğindeki bilgi kavramına ilişkin kelimeler (bil-, bilmek, bildeçi, bildi, bildim, bilding, bile, bileyi, bileyin, bilgey, bilgil, bilgü, bilgüçi, bilgüçiler, bilgüke, bilgüsi, biligli, biliglike, biliglisi, biling, bilip, bilir, bilirde, bilirin, biliring, bilirke, bilirler, bilirmü, bilmedi, bilmedim, bilmeding, bilmedükin, bilmegey, bilmegil, bilmegüçi, bilmek, bilmese, bilmesü, bilmesünler, bilmeyü, bilmez, bilmiş, bilmişe, bilmişi, bilmişig, bilmişim, bilmişmni, bilmişin, bilmişing, bilse, bilsü, bilü, bilür, bilürmü, bilümese, bilümez, bildür-, bilge, bilgedin, bilgeke, bilgeler, bilgeleri, bilgem, bilgesi, bilig, bilgi, biligde, bligdin, biligi, biligig, biligin, bilging, bilgin, biligni, biligke, biligler, biligleri, biliglerin, biligli, biliglig, biligligke, biligligni, biligsiz, biligsizke, bilin-, biliş) toplam 1071 kez kullanılmıştır. Bir siyasetname olan eserdeki genel öğretici içeriğin ve üslubun yanı sıra bilginin gerekliliği ve ona sahip

olmanın sağlayacağı erdem, olumlulanan bir iktidar kurgusu içerisinde sunulmaktadır (Aydemir, 2013: 806)

"Aydı öküş öğütler
Könğlüm bolurangğar sağ"

"Geçmişte fazilet beyi, bilgi dağı adamlar vardı; söz söyler, öğüt verirlerdi. Onlara gönlüm açılır." Anlamında DLT' te geçmiş bir beyittir. Burada "bilgi dağı" kavramı klasik kullanımın dışında "bilgin, bilgili, âlim" anlamında kullanılmıştır.

ukuş birle eslür kişi artakı
bilig birle süzlür bodun bulğakı
(KB/221)

(İnsanların kötüsü anlayış yolu ile asılır; halk arasında çıkan fitne bilgi ile bastırılır.)

Beyitte "bilig" kelimesi toplumda çıkan bir fitneyi bastıran "manevi güç" anlamında kullanılmıştır.

negü tér eşitgil bilig bérgüçi
bilig birle tâ'at tapuğ kılğuçı
(KB/3222)

(Bilgi veren ve bilgi ile tâat ve ibâdet eden ne der, dinle.)

Beyitte "bilig" kelimesi "yapılan ibadetlerde manevi zevk veren bir iksir" olarak düşünülmüştür.

bilig birle yakğıl bayat tapğıña
bilig tamğa bolur tamu kapğıña
(KB/3223)

(Tanrı ibâdetine bilgi ile yaklaş; bilgi cehennem kapısını mühürler.)

Beyitte "bilig" kelimesi "insanı cehennemden koruyan bir manevi kalkan" olarak düşünülmüştür.

bilig bilse künde kutadur küni
neçe me kiçig erse bolur uluğ
(KB/1814)

(İnsan bilgi bilirse, hayatta günden güne saâdeti artar; kendisi ne kadar küçük olsa bile, yeri büyük olur.)

Beyitte "bilig" kelimesi "insanı yücelten ve değerlendiren bir cevher" olarak düşünülmüştür.

bilig birle yalñuk işin başlasa
tilek boldı sakın negü işlese
(KB/4388)

(İnsan işe bilgi ile başlarsa, onun her işinde muvaffak olacağını önceden kabul et.)

Beyitte "bilig" kelimesi "insana her işin üstesinden gelebilme yeteneği veren bir iksir" olarak düşünülmüştür.

kamuğ edgülükler bilig asğı ol
bilig birle buldı mesel kökke yol
(KB/208)

(Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgi ile göğe dahi yol bulunur.)

Beyitte "bilig" kelimesi "kâinattaki bütün iyiliklerin menbaı" olarak düşünülmüştür.

süngekke yilig teg erenke bilig
eren körki 'akl ol süngekning yilig
biligsiz yiligsiz süngek teg hali
yiligsiz süngekke sunulmaz elig
(AH/89, 90, 91, 92.M)

(Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur; insanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise, iliktir; bilgisiz kimse, iliksiz kemik gibi, boştur; iliksiz kemiğe kimse el uzatmaz.)

Dörtlükte "bilig" kelimesi kemiğin içindeki iliğe benzetilmiştir. Nasıl ki ilik kemiğe can veriyorsa bilgi de insanı öyle canlı kılar.

biliglig sözi pend nasihat edeb
biligligni ögdi acem hem arab
tavarsızka bilgi tükenmez tavar
nesebsızka bilgi yirilmez neşe
(AH/125, 126, 127, 128.M)

(Bilgilinin sözü öğüt, nasîhat ve edeptir; bilgiliyi Acem de Arab da öğdü. Bilgi, malı olmayan için, tükenmez hazinedir; bilgi, nesepsiz için, yerilmez neseptir.)

Dörtlükte, 3.mısrada "bilgi" kelimesi "tükenmez bir hazine" anlamında kullanılırken; 4.mısrada "soyluluk ve temiz bir nesep" anlamında kullanılmıştır.

Ayrıca "bilig" kavramına, varlıkları görüp algılayarak öğrenmenin bir yöntemi olan "göz" kavramına şu açıdan da bakılabilir;

uzun kiç yaşasunı ilig özi
uluġ ḥacịb ol begke körgü közi

(KB/2489)

(Hükümdar çok yaşasın; fakat bir beyin gören iki gözü ulu hacibdir.)

Beyitte, haciplik görevinde bulunan kişi göz olarak ele alınmıştır. Kaynağını organ isminden alan *hacip gözdür (<insan gözdür)* madde metaforu, gözün foksiyonel özellikleri bakımından sistematiktir. Göz, nesnelerin görülmesini, böylece onların var olduğunun bilinmesini ve anlanmasını sağlamaktadır. Hacipler de hükümdarın bilmediği ve görmediği olayları ve durumları onlara aktararak, bilgi vermektedirler. Hükümdar, hacibin bakış açısı ile çevresindeki olayları ve durumları görmektedir (Sarı, 2012: 69)

2.15.BİLİGLİ/BİLİGLİG/BİLİGLİK

"Bilig" kelimesine "-li/-lig/-lik" ekleri getirilerek türetilmiştir. "bilgin, bilgili, bilge, âlim, akil" anlamlarına gelmektedir. Farklı kullanım şekilleri mevcuttur. Yukarıdaki eklerin bazen aynı eserde farklı kullanım şekillerini görmekteyiz; ancak en fazla kullanımı "biliglig" şeklindeki kullanımıdır. Sadece DLT'te "biliklik kişi" şeklinde bir kullanımı mevcuttur (Atalay, 2013: 510). Bu kavram ilk dönem eserlerinde, DH hariç, tamamında kullanılmaktadır.

ked öglüg kerek hem biligli ukuş
biliglig kişiniñ yağısı üküş
(KB/1954)

(Bey çok akıllı olmalı ve aklın kıymetini bilmelidir; bilgili insanın düşmanı çok olur.)

Beyitte, dikkat edildiğinde hem "biligli" hem de "biliglig" kullanımı görülmektedir. İsme gelen eklerin farklı olmakla birlikte, kelimeler aynı anlamda kullanılmıştır.

biliglig yazılmaz sakınçın tügük
biligsiz sewinçin küler katğura
(KB/6612)

(Bilgilinin yüzü gülmez, onun yüzü her vakit düşünceli ve çatıktır; bilgisiz dâima sevinç içinde katıla katıla güler.)

Beyitte bilgili kişilerin devamlı suratının asık ve dertli oldukları vurgulanmıştır. Yani beyitte "biliglig" kavramı "dertli ve sıkıntılı bir tip" olarak resmedilmiştir.

kitâb kadrini me biliglig bilir
ukuşsuz kişidin adın ne kelir
(KB/20)

(Kitabın kadrini de ancak bilgili bilir, akılsız kimseden zâten ne beklenir.)

Beyitte "biliglig" kelimesi bir sarraf gibi düşünülmüş ve kitabın gerçek değerini anlayacak kişi olarak görülmüştür.

idi yakşı aymış biliglig bügü
biliglig sözi yinçü yâkût tégü
(KB/5142)

(Bilgili hakîm çok iyi söylemiş; bilgilinin sözü inci ve yâkut gibidir.)

Beyitte bilgili kişilerin sözünün yakut ve inci gibi değerli olduğu ifade edilmiştir.

bahalıg dinar ol biliglig kişi
bu cahil biligsiz bahasız bişi
biliglig biligsiz kaçan teng bolur
biliglig tişi er cahil er tişi
(AH/85, 86, 87, 88.M)

(Bilgili insan kıymetli dinardır. Câhil ve bilgisiz adam değersiz bir akçedir. Bilgili ile bilgisiz müsâvî olur mu? Bilgili dişi-erkek; câhil erkek-dişidir.)

Dörtlükte "biliglig" kavramı "kıymetli dinar" anlamında kullanılmıştır.

bilig bildi boldı eren belgülüg
biligsiz tirigle yitük körgülüg
biliglig er öldi atı ölmedi
biligsiz tirig erken atı ölüg
(AH/93, 94, 95, 96.M)

(İnsan bilgisi ile tanınır; bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır; bilgili adam ölür; fakat adı kalır, bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.)

Dörtlükte "biliglig" kavramı, "kendisi ölse de adının sonsuza kadar yaşayacak bir varlık" anlamında kullanılmıştır.

2.16.BİLİGSİZ

"-Siz" yapım eki ile türetilmiş bir kelime olup "cahil, nâdân, bilgisiz" anlamlarında kullanılan bir sıfattır. KB ve AH'ta sıkça kullanılmaktadır.

bilig ögren aşnu tapuğka üküş
biligsiz tapuğ asğı bolmaz ülüş
(KB/3216)

(İbâdet etmek için çok bilgi edin, bilgisiz ettiğin ibâdet fayda gelmez.)

Beyitte "biligsiz" kelimesi sıfat olarak kullanılmıştır. "Biligsiz tapuğ" yani "bilgisiz ibadet" in bir değer ifade etmeyeceği belirtilmiştir.

negü bar ajunda biligde küsüş
biligsiz tése erke körksüz söküş
(KB/260)

(Dünyada bilgiden daha aziz ne var; bilgisiz olduğunun söylenmesi, insan için ağır bir hakarettir.)

Beyitte "biligsiz" kelimesi hakaret anlamında kullanılmıştır. Halk arasında birine "sen ne kadar cahil bir adamsın desen!" bu ifade hakaret olarak kabul edilir.

ukuşsuz kişiler bilig artatur
biligsiz kişiler bodun yawrıtur
(KB/4076)

(Akılsız kimseler bilgiyi tahrif ederler; bilgisiz kimseler halkı harâp ederler.)

Beyitte bilgisiz kişilerin milleti zayıflatacağı ve ona ciddi zarar vereceği ifade edilmiştir.

biligsizke devlet kelür erse kut
bodun barça buzlur bolur élke yut
(KB/1780)

(Bilgisize devlet ve saâdet gelirse, halkın arasına fesat girer ve bu, memleket için öldürücü bir felâket olur.)

Beyitte, bilgisiz kişi bereketsizlik ve kıtlık sebebi olarak görülmüştür.

biligsizke hak söz tatıgsız erür
angar pend nasihat asıgsız erür
ne türlüg arıgsız arır yumakın
cahil yup arımaz arıgsız erür
(AH/109, 110, 111, 112.M)

(Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli şeyler yıkamakla temizlenir, fakat câhil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.)

Dörtlükte "biligsiz" temizlenemeyen bir kir olarak düşünülmüştür. Dikkat edildiğinde dörtlükte hem "biligsiz" kavramı hem de "câhil" kavramı bir arada kullanılmıştır.

2.17.BİLİGSİZLİK

"Biligsiz" kelimesine "-lik" eki getirilerek türetilmiş bir kelimedir. "biligsizlik", "cehalet, cahillik" anlamında kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanım sadece AH'ta karşımıza çıkmaktadır.

bilig birle bilnür törütgen idi
biligsizlik içre kanı hayr yidi
bilig bilmegendin bir ança budun
öz elgin but itip idim bu tidi

(AH/121, 122, 123, 124.M)

(Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir; bilgisizlikten hayır gören var mı? Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp: "Rabbim budur!"dedi.)

Dörtlükte "bilgisizlik" kavramı bir şahsa veya bir millete ait hususiyet, özellik olarak ifade edilmiştir.

2.18.BİTİG/BİTİK

"Bitig" kelimesi "yazı, yazma, kitap" anlamlarına gelen bir isimdir. Sözcük, Clauson'a göre; *biti-* "yazmak" fiiline bu biçim de Eski Türkçede Çinceden ödünçlenmiş olan *piĕt* "yazı fırçası" ismine gider (Clauson, 2002: 240). Erdal'a göre *biti-* ve bunun türevi olan *bitig* Türkçede *bit* şeklinde bir kök bulunmadığından muhtemelen Çince bir ödünçleme ile ilişikili olmalıdır (Erdal, 1991: 484). "Bitik" kullanımını, "kitap" anlamında kullanılmış şekli ile DLT'te görmekteyiz (Atalay, 2013: 384).

bitig birle yalñuk bitir bilmişin
bitise bilür er negü kılmışın
(KB/2223)

(İnsan bildiklerini yazı ile yazar; yazarsa, ne yapmış olduğunu bilir.)

Beyitte "bitig" kelimesi "yazı" anlamında kullanılmıştır.

2.19.BİTİGÇİ

"Bitigçi" kelimesi bitig isminden "-çi" yapım eki ile türetilmiş "kalem sahibi, yazman" anlamlarında kullanılmıştır (Clauson 2002: 242).

bitigçi bor içse biligdin tezer
biligdin tezigli bitigdin azar
(KB/2730)

(Kâtip içki içerse, bilgiden uzaklaşır; bilgiden uzaklaşan yazıda şaşırır.)

Beyitte "bitigçi" kelimesi "yazman, kalem sahibi" anlamında kullanılmıştır.

2.20.CÂHİL/CÂHİLLER

"Bir işi nasıl yapacağını bilememek; aptalca ve gerçek dışı olmak/aptalca davranmak" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Mutçalı, 2015:175). DH' te sıkça görülmekle beraber; AH'ta da kısmen yer almaktadır.

biligsizke hak söz tatıgsız erür
angar pend nasihat asıgsız erür
ne türlüg arıgsız arır yumakın
cahil yup arımaz arıgsız erür
(AH/109, 110, 111, 112.M)

(Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli şeyler yıkamakla temizlenir; fakat câhil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.)

Dörtlükte, "câhil" kavaramı "kir ve psilik" anlamında kullanılmıştır.

Şum dünyağa köngil bağlab cahil boldum
İşret birle vaderiğa cahil boldum
Bu dünyanı öterini emdi bildim
Ya ilâhi afv kılğıl günahımnı
(DH/H30- D4)

(Kötü dünyaya gönül bağlayıp ergin oldum, eğlence ile vah yazık cahil oldum. Bu dünyanın geçiciliğini şimdi bildim ya Allah'ım affeyle günahımı.)

Dörtlükte cahil kelimesi "dünyaya dalarak ahireti unutma ve gaflete dalma" şeklinde tanımlanmıştır.

Cahil kişi namaz kadrin kaçan bilür
Her namazda imân başdın tâze bolur
Salât dese gafil başın burkâb uyur
Gafillikdin ömrin yelge satar bolğay
(DH/H104- D11)

(Cahil kimse namazın kadrini nerden bilir, her namazda iman baştan tazelenir. Es-salat dese gafil başını çevirip uyur, gafillikden ömrünü yele satar olmalı.)

Dörtlükte "cahil" kelimesi "namazın kadrini bilmeyen kişi" olarak tanımlanmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere "cahil" kavramı özellikle DH'te

"dinden uzak, Allah(cc)'ı bilmeyen, gaflette olan kişi" olarak tasvir edilmiştir. Cahil kelimesine "-ler" çoğul eki getirilerek "cahiller" kelimesi oluşturulmuş ve bir zümre olarak ifade edilmiştir.

Dünya degen azar ermiş akil kullar bîzar ermiş
Cahiller birle yâr ermiş dünya salıb keterem
(DH/H70- B4)

(Dünya diyen huzursuz imiş akıllı kullar şikâyetçi imiş, cahiller ile dost imiş dünyayı bırakıp giderim.)

Beyitte "cahiller" kavramı bir zümre bir grup olarak ifade edilmiştir.

2.21.DÂNÂ/DÂNÂLAR

"Bilen, bilgin" anlamlarına gelen Farsça bir kelimedir (Kanar, 2015: 690). Sadece DH'te yer almaktadır. "-ler" çoğul eki getirilerek "topluluk, zümre" anlamında kullanılmıştır.

Meni hikmetlerim dânâ işitsün
Sözüm destân kılıp maksudga yetsün
(DH/MÜ43)

(Benim hikmetlerimi cahil işitmez; gönlü-kalbi kara, öğüdümü almaz.)

"Dânâ" kelimesi "âlim, bilgin" anlamında kullanılmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi "dânâ" kavramı dini vecibeleri yerine getiren, dinî ilimlere vakıf kişi ve kişilere verilen unvan olarak kullanılır.

Bir tün seher garib Mansur köb yığladı
Pertev salıp Allah özi rahmeyledi
Andın songra çilten bakıp şarab bedri
Dânâlarga bu sözlerni aydım mena
(DH/H11- D11)

(Bir gece seherde garip Mansur çok ağladı, ışık salıp Allah kendisi rahmeyledi, ondan sonra kırklar bakarak şarap verdi, bilgelere bu sözleri dedim ben işte.)

"Dânâlar" kelimesi "bilgeler, âlimler topluluğu" anlamında kullanılmıştır.

2.22.DEFTER-İ SÂNİ

Diğer bir ifade ile "ikinci defter" olarak geçmektedir. Bu kavramdan kasıt, "Kirâmen kâtibin" isimli yazıcı meleklerin insanlara ait sevap ve günahları kaleme aldığı deftere verilen isimdir. Bu tabir sadece DH'te geçmektedir.

Kul Hâce Ahmed men defter-i sani aytdım
İkki alem işretlerin meyge sattım
Ölmes burun can aççığın zehrin tattım
Mustafa'ga matem tutub kirdim mena
(DH/H8- D19)

(Kul Hoca Ahmed ben ikinci defteri söyledim, iki âlem eğlencelerini meye sattım. Ölmeden önce can acısının zehrini tattım, Mustafa'ya matem tutup girdim ben işte.)

2.23.ERDEM

"Fazilet, maharet, hüner" gibi anlamlara gelen Türkçe bir kelimedir. Doerfer'e göre bu sözcük er ismi ile +dAm yapım ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Araştırmacı sözcüğü anlam ve yapım açısından Latince vir + tus sözcüğü ile karşılaştırmaktadır. Doerfer, sözcüğün aynı zamanda Moğol, Macar ve Rumen dillerine ödünç verildiğini de belirtmektedir (Doerfer, 1965: 31-32). Sözcük sadece KB'de tanıklanmaktadır.

bilig erdem edgü kılınç ya kılık
kişi ögrenür ötrü tüzlür yorık
(KB/1824)

(Bilgi, fazîlet, iyi tavır ve hareketi insan öğrenir ve böylece gidişi düzelir.)

Beyitte "erdem" kelimesinin "bilgi" gibi önemli bir öge olduğu vurgulanmıştır.

idi edgü erdem bilig bilse er
takı artuk erdem kılıç ursa er
(KB/2719)

(İnsanın bilgili olması çok iyi bir fazilettir; insanın kılıç kullanması daha üstün bir fazilettir.)

Beyitte, "erdemli olmak" ile "kılıç kullanmak" aynı anlamda ve değerde görülmüştür.

2.24.ERDEM BEGİ

Yukarıdaki sözcüğün DLT'te bir de "Erdem Begi" şeklinde kullanıldığını da görmekteyiz (Atalay, 2013: 89).

"Erdi uza erenler
Erdem Begi biligtag
Aydı öküş öğütler
Könğlüm boluranğar sağ"

"Geçmişte Fazilet Beyi, bilgi dağı gibi adamlar vardı; söz söyler, öğüt verirlerdi. Onlara gönlüm açılır."

2.25.HAKİKAT

"Gerçek, doğruluk" anlamalarına gelen Arapça bir kelimedir. İlk dönem eserlerinde sadece DH'te geçmektedir. Eserin tasavvufî eser olması hasebiyle tasavvufî anlam yoğunluğu özellikle göze çarpmaktadır.

Zebân-ı hâl ile amânı ayttım
Hakikat söz birle câhilni sögtim
(DH/MÜ36)

(Hal dili ile ben görmezi söyledim, hakikat söz ile cahili çekiştirdim.)

Beyitte, "hakîkat" sözcüğü cahil ile mücadelede kullanılan bir silah olarak düşünülmüştür.

Hakikatda harâmdur bir Hûdadın özgesi
Andağ bolmay âşıklar didâr ârzu kılmasun
(DH/H90- B7)

(Hakîkatta haramdır bir Allah'dan başkası, öyle olmadan âşıklar cemal arzu eylemesin.)

Beyitte, "hakikat", "vahdet yani Allah(cc)' ın birliği ve tekliği" anlamında kullanılmıştır.

Hâcemen dep laf urma uşbu dünya bîpayan
Bilemen dep aytma sen köngüldegi çirkini
Rehnemâdur Hace Ahmed gülistanı ma'rifet
Sözler sözi hakikat açar köngül mülkini
(DH/H71- D4)

(Hocayım deyip laf vurma bu dünya dayanıksız, biliyorum diye söylemesin gönüldeki çirkini, yol göstericidir Hoca Ahmed marifetin gülistanı, sözler sözü gerçek açar gönül ülkesini.)

Dörtlükte, “hakîkat” kelimesi “gönül ülkesini feda eden sihirli bir sır” anlamında kullanılmıştır.

2.26.HÂKKA’L-YÂKİN

DH’te “doğruluğunda şüphe olmayan bilgi” anlamında kullanılmış Arapça bir terkiptir. İlk dönem eserlerinden sadece DH’te geçmektedir.

Kul Hace Ahmed Hak sözini sözlep ötdi
“Aynel-yakin” tarikatde bozlap ötdi
“İlmel-yakin” şeriatnı közlep ötdi
“Hakkel-yakîn” hakikatdın aydım mena
(DH/H11- D21)

(Kul Hoca Ahmed Hakk sözünü söyleyip geçti, Aynel-yakin tarîkatta bozlayıp geçti, İlmel-yakîn şerîatı gözleyip geçti, Hakkel-yakîn hakikatinden söyledim ben işte.)

“Hakke’l-Yakîn” kavramı dörtlükte hakîkatin kendisi olarak ifade edilmiştir. Çünkü bu tabir, ilmi yaşayarak, hissederek öğrenmenin adıdır. Dolaysıyla böyle bir durumda yanılma ihtimali yok denecek kadar azdır.

2.27.HÂL İLMİ

“Kişinin İslamî hükümleri yaşayarak öğrenmesi ve onunla bir bütün olması” anlamına gelen bir Türkçe isim tamlamasıdır. Tasavvufî bir kavramdır. Sadece DH’te geçmektedir.

Kâl ilmini okuban hâl ilmiğe yetiben
Yoklık içre batıban barlıklardan alınglar
(DH/H94- B2)

(Zahir ilmini okuyarak hâl ilmine ulaşarak, yokluk içine batarak varlıklardan alınız.)

Beyitte, “Hâl ilmi” tabiri, ilim yolcusunun uğrayacağı en son ve en önemli mertebelerden bir tanesi olarak düşünülmüştür. Çünkü ilim sadece okuyarak değil; aynı zamanda yaşayarak da öğrenilir.

2.28.HİKMET

DH’te **“**Allah(cc)’ın birliğini, kudretini, yüceliğini ve Allah sevgisini, ilahi hakikatleri ifade eden dinî, ahlakî, tasavvufî ve öğretici özlü söz” anlamlarında kullanılmış Türkçe bir kelimedir. Sadece DH’ te geçmektedir.

Meni hikmetlerim dânâ işitsün
Sözüm destân kılıp maksudga yetsün
(DH/MÜ43)

(Benim hikmetlerimi bilgin işitsin; sözümü destan eyleyip maksada yetsin.)

Şair, beyitte, hikmetlerinin çok değerli olduğunu ve onların sadece âlimlere anlatılması gerektiğinin altını çizmiştir. Çünkü hikmetler derin ve sırlı anlamlar içerir; dolayısıyla cahilin bu sözleri anlaması mümkün değildir.

Meni *hikmetlerim derdsizge aytmang*
Bahâsız gevherim nâdânğa satmang
(DH/MÜ66)

(Benim dertlerimi dertsize söylemeyin; baha biçilmez cevherimi cahile satmayın.)

Yukarıdaki beyitte ifade edildiği gibi, burada da bir uyarı ve nasihat vardır. Şair, bir önceki beyitte hikmetlerinin cahile anlatılmasını istemezken, burada da dertsize anlatılmasını istemiyor. Yani dertsiz ile cahil aynı kategoride değerlendiriliyor.

2.29.İLHÂM

"İçe doğma; Allah(cc) tarafından kalbe sokulan mana. Feyz yoluyla kalbe gelen mana, kalpte meydana gelen ve nazar ve istidlale ihtiyaç göstermeden insanı amele sevk eden ilim" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 492). Eserde ilmin bir çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır. İlmin akli olanı değil; kalbi olanı ifade edilmiştir.

Huş gayibdin kulağımğa ilhâm keldi
Ol sebebdin Hakka sığınıp keldim mena
Barça buzrug yığlıp kelip inâm bedri
Ol sebebdin Hakk'a sığnıp keldim mena
(DH/H4- D1)

(Hoş gâipten kulağıma ilham geldi; o sebeptan Hakk'a sığınıp geldim ben işte. Bütün ulular toplanıp gelip armağan verdi; o sebepten Hakk'a sığınıp geldim ben.)

Dörtlükte "ilham" kelimesi "gaipten gelen bir ses" anlamında kullanılmıştır. Tanımda da ifade edildiği üzere ilham, insanın kalbine zamansız düşen ilmi esintilerdir.

2.30.İLM/İLİM

"Bilme, biliş; bir şeyin doğrusunu bilme; okuyarak öğrenilen bilgi, nazarî bilgi" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu,2012: 492). İslamiyetle birlikte dilimize girmiş olan bu kelime sadece DH ve KB'de geçmektedir.

bayusu bodun hem itilsü ilim
anıñ şükri kılsu meniñ bu tilim
(KB/5853)

(Halk zenginleşsin ve memleketim düzene girsin; ben de bunlar için Tanrıya şükür ile meşgûl olayım.)

Beyitte, "ilim" kavramı "bir milletin ilmi seviyesi, eğitimi, kültür ve medeniyeti" anlamında kullanılmıştır.

Başığa destar orar ilmi yok nege yarar
Okı yok yayın kurar ahir zaman şeyhleri
Alayıdın al kılur ma'mileni mal kılur
Essiz ömrin yel kılur ahir zaman şeyhleri
(DH/H129-D2)

(Başına sarık vurur ilmi yok neye yarar, oku yok yayını çeker ahir zaman şeyhleri, alayından al eyler muameleni mal eyler, sahibsiz ömrünü yel eyler ahir zaman şeyhleri.)

Dörtlükte "ilim" kelimesi "medrese ilmi, öğrenilmesi gereken dinî ilimler," anlamında kullanılmıştır.

2.31.İLME'L-YÂKİN

DH'te "Kesin bilgi" anlamlarında kullanılmış Arapça bir terkiptir. İlmin okuyarak öğrenilmesi demek olan bu tabir sadece DH'te geçmektedir.

Kul Hace Ahmed Hak sözini sözlep ötdi
"Aynel-yakin" tarikatde bozlap ötdi
"İlmel-yakin" şeriatnı közlep ötdi
"Hakkel-yakîn" hakikatdın aydım mena
(DH/H11- D21)

(Kul Hoca Ahmed Hakk sözünü söyleyip geçti, Aynel-yakin tarîkatta bozlayıp geçti, İlmel-yakîn şerîatı gözleyip geçti, Hakkel-yakîn hakîkatinden söyledim ben işte.)

Dörtlükte "İlme'l-yakîn" tabiri şerîatı, yani dini hükümleri bilme anlamlarında kullanılmıştır.

2.32.KARA

"Kara" sözcüğü Karahanlılar dönemi eserlerinde sadece KB'de geçmektedir. İslamiyet öncesi döneme ait bu kavram, eserlerde "câhil, kaba saba, görgüsüz, yemek içmekten başka bir şey düşünmeyen avam halk" anlamında geçmektedir.

kılıksız bolurlar kara 'âm bodun
törü yok toku yok katılmış üdün
(KB/4321)

Beyitte "kara" sözcüğü sıfat görevinde kullanılmış ve halkı "câhil ve görgüsüz" olarak nitelemiştir. Avam halkın münasebetlerinde belli bir kural ve kaide yoktur; onlar ne töre ne de âdet bilirler.

kara kılkı başsız kılınçı saşı
işi küdgi barça kılınçı tuşı
(KB/4324)

Beyitte "kara" sözcüğü yine halkı niteleyen bir sıfat olarak karşımıza çıkmakta ve bu sefer de avam halkın tavır ve davranışlarının boş ve anlamsız olduğu vurgulanmaktadır.

kara kadğusı barça karnı üçün
bodun tevşigi barça boğuzı üçün
(KB/4327)

Beyitte "kara" sözcüğü ile avam halkın ruh ve fikir yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Burada avam halkın sadece midesini düşündüğü ve bütün uğraşının karnını doyurmak olduğu vurgulanmaktadır.

2.33.KÂL İLMİ

"Kişinin İslamî hükümleri okuyarak bilmesi; zahir ilimler" anlamlarında kullanılan Türkçe bir isim tamlamadır. Sadece DH'te geçmektedir.

Münker-Nekir "Men rabbük" dep seval kılgay
Kal ilmidin bir nuktası kâr kılmagay
Va hasreta amelsizler neçük kılgay
Can u dilde Hayy zikrini aytıng dostlar
DH/H79- D5)

(Münker-Nekir "Rabbin kim?"diye sorunca, zahir ilminden bir noktası kâr eylemeyince, vah yazık amelsizler nasıl yapacak, can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar.)

Dörtlükte “Kal ilmi” “Kabirde meleklerin soracakların soruların cevaplarını içeren dini ilim” anlamında kullanılmıştır.

2.34.KİTÂB

“Kitâb, Levh-i mahfuz, Kur’an” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelimedir(Develioğlu,2012: 601). KB’de “ilmi eser” anlamında kullanılmıştır.

kitâb kadrini me biliglig bilir
ukuşsuz kişidin adın ne kelir
(KB/20)

(Kitabın kadrini de ancak bilgili bilir, akılsız kimseden zâten ne beklenir.)

Beyitte, “kitâb” kavramı,“ilmî bir eser” anlamında kullanılmıştır. Beyitte ayrıca kitabın kadrini ancak âlimlerin bileceği vurgulanmıştır.

ay tegme kişike kitâb bérmegü
apañ dôstuñ erse imîn bolmağu
(KB/21)

(Kitabı herkese vermemeli; dostun olsa bile, emin olmamalı.)

Beyitte “kitâb” kelimesi yine “ilmi bir eser” anlamında kullanılmış ve cahil kişilere kitap verilmemesi noktasında uyarı yapılmıştır.

2.35.LEVH-İ MAHFUZ/KALEM

“Her şeyin bütün ayrıntılarıyla yazıldığı kader levhası, Allah(cc)’ın ilminin bir adı” manasına gelen Arapça bir terkiptir. Bu dönem eserlerinden sadece DH ve KB’de geçmektedir. Ayrıca bu tabir kalem sözcüğü ile de bağlantılı olarak verilmiştir.

Kırkikkimde tâlip bolup yolğa kirdim
İhlâs kılıp yalğuz Hakk’a köngil berdim
Arş u kürsi levhdin ötüp kalem kezdim
Zâtı uluğ Hâcem sığnıp keldim sanga
(DH/H6-D3)

(Kırkikkimde istekli olup yola girdim; ihlas eyleyip yalnız Hakk’a gönül verdim; arş, Kürsü, Levh’ten geçip Kalem’i gezdim; Zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana.)

Dörtlükte “levh” tabirinden kasıt “levh-i mahfuz” dur. Şair, bu dörtlükte arşı gezdiğini, levh-i mahfuzu yani kader kitabını ve onu yazan kader kalemini gördüğünü ifade etmektedir.

törütmezde aşnu bayat bu 'âlem
törütti yorıttı bu levh-u kalem
(KB/2227)

(Tanrı bu âlemi yaratmadan önce, levh ile kalemi yaratmıştır.)

Beyitte, yine "levh-i kalem" ifadesinden kasıt "levh-i mahfuz" dur. Allah(cc)'ın hiçbir şeyi yaratmadan önce levh-i mahfuzu yani kader kitabını yaratığı ifade edilmektedir.

2.36.MÂ'NÂ

"Akla yakın sebep, anlam; iç yüz" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 668). Sadece DH'te geçmektedir. Eserde de lügat anlamının dışına çıkılmamıştır.

Alimmen dep kitab okur ma'na okmaz
Köb ayetning ma'nasını hergiz bilmes
Tekebbür men-menlikni dini tutmas
Alim ermes, cahil tutur dostlarıma
(DH/H83- D5)

(Âlimim diye kitap okur anlamını bilmez, çoğu ayetin anlamını hiç bilmez. Büyüklenme, ben –benliği dini tutmaz, âlim değil cahildir dostlarıma.)

Dörtlükte "ma'na" kelimesi ile "ilmi eserlerin anlam içeriği, ne anlatmak istediği, özü" anlatılmak istenmiş ve şimdiki âlimlerin kitap okuduğunu; fakat anlamını bilmediği vurgulanmıştır.

2.37.MÂRİFET

"Bilme; bir şeyin özünü ve vasıflarını, aslını esasını bilme, idrak etme; insanın kendisini ve Rabb' ini bilmesi, keşf ve ilhamla hâsıl olan vasıtasız bilgi, manevi ve iç tecrübe ile öğrenilen ilim, tasavvufi irfan" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 671). Ayrıca DH'te geçmekte ve tasavvufi anlamlar içermektedir.

Elligtörtde vücûdlarım nâlân kıldım
Marifetni meydânıda cevlân kıldım
İsmâil dek aziz cânım kurbân kıldım
Bir ü Barım didârıngnı körermen mü?
(DH/H7- D5)

(Elli dörtte bedenlerimi ağlar eyledim, mârifetin meydanında dolandım, İsmâil gibi aziz canımı kurban eyledim, bir ve Var olanın, cemalini görür müyüm?)

Dörtlükte "marifet" kelimesi "hakk'ın sırlarına vakıf olma ve vahdet-i vücut makamına ulaşma" anlamında kullanılmıştır.

2.38.MUHABBET

"Sevgi, sevme, sohbet, ruhun kendisinden lezzet duyduğu şeye meyletmesi." anlamlarına gelen ve doğrusu "Mahabbet" olan Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 649). DH'te geçen bu kavram, eserde tasavvufî anlamında kullanılmıştır.

Alim oldur şeri'atda cevlan kılsa
Tarikatnıng bazarığa ornın salsa
Muhabbetning deryasıdın gevher alsa
Andağ alim, alim bolur dostlarıma
(DH/H83- D4)

(Âlim odur şeriatta sefer eylese, tarîkatın pazarına yerini koysa, muhabbetin deryasından inci alsa, öyle âlim gerçek âlim olur dostlarıma.)

Dörtlükte "muhabbet" içinde inciler olan bir deryaya benzetilmiştir. Allah(cc)'a duyulan sevgi, aşk, muhabbet; derya olarak tasvir edilip tasavvufi anlamlar yüklenmiştir.

İlim ikki dür ten ü canğa rehber turur
Can alimi Hazretige yakın turur
Muhabbetning şarabıdın içib turur
Andağ alim, alim bolur dostlarıma
(DH/H83- D7)

(İlim iki inci beden ve cana rehberdir, can âlimi Hazretine yakındır, muhabbetin şarabından içer, öyle âlim gerçek âlim olur dostlarıma.)

Dörtlükte muhabbet bir şaraba benzetilmiştir. Burada şarap kavramı yine tasavvufi anlamda kullanılmış ve muhabbetin insanı sarhoş etme özelliği vurgulanmıştır.

2.39.MÜCTEHİD/MÜCTEHİDLER

"İçtihadda bulanan, gerektiğinde âyet ve hadislerden şer'i hükümler çıkaran din bilgini." anlamlarına gelen müçtehid Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 824). Bu kavram sadece DH'te geçmektedir. Yine bu kelimeye "-ler" çoğul eki getirilerek "zümre, topluluk" anlamı oluşturulmuştur.

Tört yüz yıldın keyin çıkıp ümmet bolğay
Nice yıllar yürüp halkka yol körgüzgey
On dört ming müctehidler hizmet kılğay

Ol sebepdin altmış üçde kirdim yerge
(DH/H2- D7)

(Dörtyüz yıldan sonra çıkıp ümmet olacak, nice yıllar dolaşıp halka yol gösterecek, on dört bin âlimler hizmet eyleyecek, o sebepten altmış üçe girdim yere.)

Dörtlükte "müctehid", "âlim" anlamında kullanılmıştır. Yalnız burada ayrıca müctehid kavramı "yol gösterici, mürşid; çalışan, çabalayan" anlamlarını da içermektedir.

2.40.NÂDÂN/NÂDÂNLAR

"Nâdân"kelimesi "bilgisiz, cahil; ahmak, akılsız, sefih, hödük, kaba saba" anlamlarına gelen Farsça bir kelimedir (Kanar, 2015: 1635). "-ler" çoğul eki ile "topluluk, zümre" anlamına gelen "nâdânlar" kelimesi türetilmiştir. Dilimize İslamiyet'in etkisiyle girmiş olan bu kavram, sadece DH'te geçmektedir. Bu kelime, KB'te "biligsiz", AH' ta da "câhil" olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zinhar, zinhar kaçıb yürgil bolsa nâdân
Hakk yadını aytsa her kim oşal merdan
Cannı canğa peyvend kılsa oşal işan
Ursa sökse ol azizdin tansa bolmaz
(DH/H123- D11)

(Sakın sakın kaçıp yürü olsa cahil, Hakk'ın zikrini söylese her kim odur mert, canı cana bağlasa odur hoca, vursa çekiştirse o azizden kaçsa olmaz.)

Dörtlükte "nâdân" kelimesi cahil anlamında kullanılarak, yanında durulmaması gerektiği tembih edilen bir varlık olarak tasvir edilmiştir.

Didârımnı talep kılsang keçe yatma
Bu dünyanıng to'masıdın zerre tatma
Haldın sorsa nâdânlarga sırnı satma
Mundağ erler feyz u fütuğ alar ermiş
(DH/H115- D3)

(Cemalimi arzu edersen gece yatma, bu dünyanın lokmasından zerre tatma, halden sonra cahillere sırrı satma, böyle erler feyz ve fetih alır imiş.)

Dörtlükte "nâdânlar" sözcüğü ile bir zümre kastedilmiş ve bu zümreye kesinlikle sır açılmaması gerektiği tembih edilmiştir.

2.41.NÂDÂNLIK

"Nâdân" kelimesine "-lık" eki getirilererek türetilmiş bir isimdir.

Aşıklıknı davâ kılıp yürelmedim
Nefsdin keçip men emrini kılalmadım
Nâdânlıkda Hak emrini bilelmedim
Her ne kılsang âşık kılğıl Perverdigâr
(DH/H33- D10)

(Âşıklığı dâva kılıp yürüyemedim; nefsden geçip ben emrini kılmadım, cahillikte Hakk emrini bilemedim, her ne eylesen âşık eyle ey Allah'ım.)

Dörtlükte "nâdânlık" kelimesi "vasıf, durum, hususiyet" anlamında kullanılmış ve "Allah(cc)'ı bilememe ve tanıyamama" bir cehalet göstergesi olarak tanımlanmıştır.

2.42.ÖGREN-

"Bilgi edinmek, bellemek, yetenek ve beceri kazanmak, haber almak" anlamlarına gelen "öğren-" kelimesi Türkçe bir eylemdir. Menges'in bu fiilin kökeni ile ilgili olarak ileri sürmüş olduğu *ög* "akıl" ve *+rA-* isimden fiil yapım eki teklifini Türk dilinde isimden fiil yapan bir *+rA-* ekinin bulunmaması kanıtıyla reddeden Erdal'a göre; sözcük, Eski Türkçe *ögür* "sürü" isiminden, isimden fiil yapım eki ile türetilmiş **ög(ü)re-* yapısına götürülebilir (Menges, 1968: 158-159; Erdal, 1991: 33). Talat Tekin'e göre de örgen- ve ögret- fiilerinin kökeni ile ilgili olarak Erdal'ın bu teklifi hem biçimbilgisi hem de anlambilimi bakımından daha isabetlidir. Bu durumda örgen- < ögür+e-n- "alışmak, ehlileşmek, eğitilmek"; ögret- < ögür+e-t- "alıştırmak, ehlileştirmek, eğitmek" biçim ve anlam gelişimleri ile izah edilebilir (Tekin, 2004: 372-373). İslamiyet'ten önce de kullanılan bu kelime, İslamiyet'ten sonra da varlığını sürdürmüştür. Bu dönem eserlerinden sadece KB' te geçmektedir.

usa 'ilmi ögren biligleri bil
neñin edgülük kıl küdez bekrü til
(KB/4344)

(Mümkünse, ilimlerini öğren ve bilgilerini bil; onlara iyilik yap ve yardımda bulun; onlara dil uzatma.)

Beyitte "ögren" fiili emir kipi ile çekimlenmiş ve "ilim sahibi olmak" anlamında kullanılmıştır.

2.43.ÖGRET-

"Bir kimseye bir konuda bilgi ve beceri kazandırmak, bir kimseyi malumat sahibi yapmak" anlamlarına gelen Türkçe bir eylemdir. İslamiyet'ten önce de kullanılan bu kelime, İslamiyet'ten sonra da varlığını sürdürmüştür. Bu dönem eserlerinden sadece KB'te geçmektedir.

kiçig erken ögret oğulka bilig
kiçigde bilig bilse kötrür elig
(KB/1493)

(Oğula bilgiyi henüz küçük iken öğret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse, hayatta muvaffak olur.)

Beyitte "ögret-" eylemi, "çocuğa gerekli ilmi öğretmek" anlamında kullanılmış ve bilginin erken yaşta öğrenilmesi tavsiye edilmiştir.

kişi iki törlüg kişi atanur
biri ögretigli biri ögrenür
(KB/3217)

(İki türlü insana insan derler: biri-öğreten, biri-öğrenen.)

Beyitte "ögret-" fiili ile "ögren-" fiilinin önemi vurgulanmıştır. İnsanları ikiye ayıran şair, birini ilim öğreten, diğerini de ilim öğrenen insan olarak tanımlamış.

2.44.RİYÂZET

DH'te "Nefsi kırma, dünya lezzetlerinden uzaklaşmaya çalışma" anlamlarında kullanılmış Arapça bir kelimedir. İslamiyetle birlikte dilimize giren bu kavram sadece DH'te geçmektedir.

Bismillâh dep beyân eyley hikmet aytıp
Tâliplerge dürr ü gevher saçtım mena
Riyazetni kattığ tartıp kanlar yutup
Men defter-i sâni sözin açtım mena
(DH/H1- D1)

(Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip, taleb edenlere inci, cevher saçtım ben işte. Riyâzeti sıkı çekip kanlar yutup, "İkinci defter"sözlerini açtım ben işte.)

Dörtlükte "Riyazet" "az yeme, az uyuma az konuşma" anlamlarında kullanılmıştır. Tasavvufi bir terim olan riyazet dünya nimetlerinden uzaklaşma anlamlarına da gelmektedir.

2.45.SÖZ/SÖZLE-

"Bir düşünceyi etkisiz olarak anlatan kelime dizisi, lakırdı, kelam" anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. İslamiyet'ten önce de kullanılan bu kelime İslamiyet'ten sonra da kullanılagelmiştir. Bu dönem eserlerinden hem KB hem de AH'ta geçmektedir.

bilig yakşı sözler muña meñzetü
sözi ma'nî birle añar yañzatu
(KB/5606)

(Bilgili insan buna kıyas ederek, çok güzel bir söz söylemiştir.)

Beyitte "söz" kavramı "bilginin ağzından çıkan manalı kelam" anlamında kullanılmıştır. Aynı kökten "-le" yapım eki ile "sözle-" fiili oluşturulmuştur.

üküş tıñlağu söz birer sözlegü
maña mundağ aydı biliglig bügü
(KB/1014)

(Çok dinlemeli, fakat sözü birer birer söylemeli; bilgili hakîm bana böyle dedi.)

Beyitte "söz" kelimesi "ilim, bilgi" anlamında kullanılmış ve çokça dinlenilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aynı kökten "-le" yapım eki ile "sözle-" fiili oluşturulmuştur.

2.46.ŞERİÂT

"Doğru yol, düz cadde, ana cadde; Allah(cc)'ın emir ve yasakları ile imana ait hükümler; kulluğun icabını yapmak, emredileni ifa etmek, dinin zâhiri ve dünya işlerine ait hükümleri, fıkıh." Anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012:1157). İslamiyet ile birlikte dilimize girmiştir. Sadece DH'te geçmektedir.

Şeriatda tecriddür dünyâsını terk etmek
Terk etmeyin dünyanı Hakk'nı süydüm demesin
(DH/H90- B5)

(Şerîatte tecrittir dünyasını terk etmek; yerk etmeden dünyayı Hakk'ı sevdim demesin.)

Şerîat kelimesi "dünyadan elini eteğini çekmek" anlamında kullanılmıştır.

Efsânedür şeriat ferzânedür hakikat
Dürdânedür tarikat aşıklarğa münâsib
(DH/H96- B10)

(Rivayettir şerîat, hikmettir hakîkat, mücevherdir tarîkat, âşıklara münasip.)

Beyitte şerîat kelimesi "rivayet" anlamında kullanılmıştır.

2.47.TARÎKAT

"Hakikati bilmek ve Allah(cc)'a ulaşmak için girilen manevi yol; Allah(cc)'a giden yol, seyr ve süluk esnasında tutulan yol." anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 1207). İslamiyet ile birlikte dilimize girmiştir. Sadece DH'te geçmektedir.

Tarikatda ten-cânın terk etmek müşküldür
Terk etmeyin ten-cânın tecrid boldum demesün
(DH/H90- B6)

(Tarîkatte beden ve canını terk etmek müşküldür, terk etmeden beden ve canım senindir demesin.)

Beyitte tarîkat kelimesi "hak yolunda candan ve bedenden vazgeçmek" anlamında kullanılmıştır.

Tarikatde türlük edep bilmegünce
Nefsi birle muharebe kılmagunça
Işk yolıga özin lâyık etmegünçe
Hakikatnı sırlarını bilse bolmaz
(DH/H124- D2)

(Tarîkatta türlü adabı bilmeyince, nefsi ile muhabere kılmayınca, aşk yoluna özünü layık etmeyince hakîkatın sırlarını bilse olmaz.)

Dörtlükte tarîkat kelimesi "edep bilme" anlamında kullanılmıştır.

2.48.UKUŞ

Uk- fiilinden türetilmiş "Akıl, anlayış" anlamlarında kullanılan Türkçe bir kelimedir. İslamiyet öncesi Türk dilinde sıkça yer alan bu kelime, İslamî dönemle birlikte de devam etmiştir. Kutadgu Bilig'de sözcük bir de *ukug* biçimiyle de tanıklanabilmektedir. Erdal'a göre *ukug* biçimi kafiye kaygısı ile bu şekilde kullanılmış olmalıdır (Erdal, 1991: 271).

bilig birle başlar kişi iş başın
ukuş birle uksa oñarur işin
(KB/1967)

(İnsan her işe başlarken, bilgi ile başlar ve akıl ile sona erdirir.)

Beyitte ukuş kelimesi "akıl, zekâ" anlamında kullanılmıştır.

ukuşlı biligli idi edgü neñ
kalı bulsa işlet uçup kökke teñ
(KB/215)

(Anlayış ve bilginin ne olduğunu bilen, bu memleket beyi ne der, dinle.)

Beyitte ukuş kelimesi "anlayış" anlamında kullanılmıştır.

Akla zarar veren veya aklı devre dışı bırakan gayr-ı ahlakî unsurları da göz ardı etmemek lazım. Bu bağlamda KB'de önemli uyarılar mevcuddur;

közin keḍ küḍezse tilin beklese
uḳuş birle arzu hạvaġ örklese
(KB/2793)

(Gözünü iyi gözetmeli ve dilini muhafaza etmeli; aklı ile arzu ve heveslerine gem vurmalıdır.)

Beyitte arzu ve heveslerin kontrol altına alınması ve etkisiz hale getirilmesi gerektiği anlatılmaktadır. Arzu ve heveslerin bastırılması bağlamak eylemi ile ifade edilirken, bu faaliyet için kullanılacak olan aracın ise akıl olduğu belirtilmiştir. *Arzu/hevesi etkisiz hale getirmek bağlamaktır* eylem metaforu, bu eylemin aracı olan aklın bağ olarak maddeleştirimesinden doğan *akıl bağdır* varlık metaforunu da bünyesinde barındırmaktadır. Somutlaştırma yoluyla yapılandırılan bu ifade de arzu ve heves gibi soyut varlıklar bağla- gibi somut hareket gösteren bir eylemden etkilendikleri için burada aynı zamanda *arzu/ heves maddedir* metaforu bulunmaktadır. Arzu ve heves kavramları Kutadgu Bilig'de insanı takvadan uzaklaştıran, vücuda ait zevkler olarak ele alınmıştır. Bu nedenle takva sahibi insanın arzu ve heveslerine kapılmaması gerekmektedir. Arzu ve heveslerin kontrol altına alınması ve tamamen yok edilmesi oldukça zor bir iştir. Bu iş ancak akıl sayesinde yani yapılan işleri akıl süzgecinden geçirmekle başarılabilmektedir (Sarı, 2012: 76-77).

2.49.UKUŞLUĞ/UKUŞLUK

Ukuş kelimesine "-luğ" yapım eki getirilerek türetilmiş bir kelimedir. "akıllı, anlayışlı" anlamlarında kullanılmıştır.

biliglig ukuşluğ kişi ol kişi
anıñda naru barça yılkı tuşı
(KB/3165)

(İnsan dediğin bilgili ve akıllı insandır; onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir.)

Beyitte ukuşluğ kelimesi "akıllı bilgili" anlamlarında kullanılmıştır.

negü tér eşitgil ukuşluk bilip
saña sözledi söz biligdin alıp
(KB/490)

(Dinle, şimdi akıllı ne der; bu sözü sana bilerek ve bilgiden elde ederek söylemiştir.)

Beyitte ukuşluk kelimesi "bilgin, bilge" anlamında kullanılmıştır.

2.50.UKUŞSUZ

Ukuş kelimesine "-suz" yapım eki getirilerek türetilmiş bir kelimedir. Arapça câhil kelimesinin; Farsça nâdân kelimesinin karşılığıdır.

ukuşsuz kişiler bilig artatur
biligsiz kişiler bodun yawrıtur
(KB/4076)

(Akılsız kimseler bilgiyi tahrif ederler; bilgisiz kimseler halkı harâp ederler.

Ukuşsuz kelimesi "akılsız, zekâsını kullanamayan, idraksiz, basiretsiz" anlamında kullanılmıştır.

2.51.ZÂHİD

"Zühd ve takva sahibi olan, nefsi isteklerden uzak kalan, dünyaya düşkün olamayan kimse." anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Develioğlu, 2012: 1358). Bu dönem eserlerinden sadece AH'ta geçmektedir.

amel koddı alim ve zahid vera
arif raks çıkarıp iter hoş sema
bida'tın yıgıglı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bida
(AH/401, 402, 403, 404.M)

(Âlim ameli ve zâhid takvayı bıraktı; ârif raks çıkarıp, hoş semâ eder; bid'atten men'eden insn kalmadı, onun için bu bid'at her gün artmaktadır.)

Dörtlükte zahid kelimesi "takva sahibi, dini hükümleri yerine getiren kişi" anlamında kullanılmıştır.

3.BÖLÜM

KARAHANLI DÖNEMİ EDEBÎ ESERLERİNDE "İLİM" KAVRAMININ TEMATİK TASNÎFİ

3.1. AKIL-BİLGİ UYUMU

Eserlerde bilgi ve akıl bir uyum içinde, birbirini tamamlayan iki unsur olarak ele alınmıştır.

bilig birle başlar kişi iş başın
ukuş birle uksa oñarur işin
(KB/1967)

(İnsan her işe başlarken, bilgi ile başlar akıl ile sona erdirir.)

Yukarıdaki beyitte, kişinin bir işe bilgi ile başlayıp, onu akıl ile devam ettirmesi gerektiği ifade edilmiştir.

bodunuğ bilig birle bastı begi
bilig bolmasa işke yakmaz ögi
(KB/1968)

(Bey halkı bilgi ile elinde tutar; bilgisi olmazsa, aklı işe yaramaz.)

Yukarıdaki beyitte, bir devletin liderinin, halkı ancak bilgi ile yönetebileceği; bilgisi yoksa aklının bir işe yaramayacağı ifade edilmiştir.

3.2. ZEKÂ-BİLGİ UYUMU

Eserlerde "akıl" kavramı ile ilişkili olarak "zekâ" kavramı da bilgi kavramı ile uyumlu olarak zikredilmiştir. Zekânın tek başına bir kıymet ifade etmeyeceği; bilgi ile desteklendiği ölçüde, kişiye fayda getireceği ifade edilmiştir.

tetiglik bile bolsa erke bilig
tüzü işke tegrür bu bilgi elig
(KB/2624)

(İnsanda zekâ ile birlikte bilgi de bulunursa, o bu bilgi ile her işte muvaffak olur.)

Yukarıdaki beyitte insandaki zekânın bilgi ile desteklenmesi sonucu, insanın her işin üstesinden gelebileceği ifade edilmiştir.

tetiglik bile er tilekke tegir
bilig bil ukuş uk işiñ ötrü kıl
(KB/2627)

(İnsan dileğine zekâ ile ulaşır; önce bilgi edin, iyice kavra, sonra işe giriş.)

Yukarıdaki beyitte insanın zekâ ve bilgi ile dilediği birçok şeye sahip olabileceği anlatılmaktadır.

3.3. AKIL VE BİLGİNİN GEREKLİLİĞİ

Eserlerde akıl ve bilginin insanda ekmek su gibi hayatî öneme sahip olduğu anlatılmaktadır. Maddi hayatın idamesi yiyecek ve içecek ile olduğu gibi, manevi hayatın idamesi de akıl ve bilgidir.

ukuş azın azlanma asğı üküş
bilig azın azlanma erke küsüş
(KB/305)

(Aklın azını azımsama, onun faydası çoktur; bilginin azını azımsama, o insan için azizdir.)

Yukarıdaki beyitte aklın ve bilginin az da olsa insanda bulunması gerektiği ifade edilmiştir.

kişen ol kişike bilig hem uḳuş
kişenlig yaraġsızḳa barmaz öküş
(KB/314)

(Bilgi ve akıl insan için bir köstektir; köstekli olan, yakışıksız şeylere pek gitmez.)

Beyitte akıl ve bilgi kavramları köstek kavramının anlam alanı içerisinde düşünülerek *bilgi köstektir, akıl köstektir* varlık-madde metaforları meydana gelmiştir. Bu metaforik ifadelerin zihinsel süreçte oluşumlarında maddenin işlevsel özellikleri etkili olmuştur. Köstek saat, kılıç, anahtar gibi nesnelere veya atlara takılan bir nevi zincir veya kayıştır. Daha sonraki beyitlerde açıklandığı gibi köstek gerekli olan veya sevilen atlara takılan bir kayıştır. Sevilen atların muhafaza altına alınması ve onların istenilen amaca uygun kullanılmasını sağlayan köstek kavramı bu işlevsel özelliklerinden dolayı akıl ve bilgi kavramlarına aktarılmıştır. Akıl ve bilgi, değerli ve muhafaza edilmesi gereken kavramlar olarak görüldüğü gibi insanın hareket, düşünce ve faaliyetlerini kontrol altında tutan değerler olarak da ele alınmıştır (Sarı, 2012: 78)

3.4. AKIL VE BİLGİNİN İKİ DÜNYA SAADETİ OLDUĞU

İslam anlayışına göre insan yaratılmış mahlûkatın en şereflisidir, yani "eşref-i mahlûkat" makamına sahip ulvî bir varlıktır. Bu ayrıcalığın en önemli sebebi akıl ve bilgi sahibi olmasıdır. İlk dönem eserlerinde bu ayrıcalık özellikle vurgulanmıştır.

biliglig ukuşluğ bügü ilçi beg
ikigün ajunda bolur ornı yég
(KB/1972)

(Bilgili, akıllı ve hâkim hükümdarın her iki dünyada da makamı yüksek olur.)

Yukarıdaki beyitte akıl ve bilgi sahibi yöneticilerin iki dünyada da ayrıcalıklı bir makama sahip olacakları belirtilmiştir.

3.5. AKIL VE BİLGİNİN KAZANIMLARI

Akıl ve bilginin kişiye kazanımları oldukça fazladır. Yaratıcının insana verdiği bu hususiyet, onun hayatı boyunca birçok zorlukla başa çıkabilmesini sağlamış ve insanı sosyal hayatta daha etkin hale getirmiştir. Burada önemli olan, kişinin bunu yerinde ve zamanında kullanma yetisidir.

bilig kîmyâ teg ol neñ irklü-turur
ukuş ordusı ol neñ üglü-turur
(KB/310)

(Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrâfında toplanır; akıl onun sarayıdır, içinde eşya yığılır.)

Yukarıdaki beyitte bilgi, kimyaya teşbih edilmiş ve değerli bir maden gibi düşünülmüştür. Bilginin kimya gibi her şeyi toplayacağı ve bu topladıklarını akıl konağında saklayacağı etkili bir şekilde canlandırılmıştır. Bu beyitte bilgi kimyaya, akıl konağa teşbih edilirken aynı zamanda akıl ve bilgiye, insana has özellikler atfedilerek teşhis sanatına başvurulmuştur.

kişen ol kişike bilig hem ukuş
kişenlig yarağsızka barmaz üküş
(KB/314)

(Bilgi ve akıl insan için bir köstektir; köstekli olan, yakışıksız şeylere pek gitmez.)

Yukarıdaki beyitte kişinin akıl ve bilgi sayesinde, karşılaşabileceği kötülüklerden korunabileceği ifade edilmektedir. Burada yine insanı diğer canlılardan ayıran önemli bir özellik ifade edilmiş ve insandaki aklın, bir nevi yol gösterici ve ayırt edici özelliğinden bahsedilmektedir. Sonuç olarak insan, akıl sayesinde iyi-kötü, güzel-çirkin, yararlı-zararlı ayrımını kolayca yapabilmektedir.

ukuş ol saña edgü andlığ adaş
bilig ol saña ked bağırsak kadaş
(KB/317)

(Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur; bilgi senin için çok merhametli bir kardeştir.)

Yukarıdaki beyitte akıl ve bilginin, insana ömür boyu arkadaş ve sırdaş olacağı ve yine insanın en zor zamanlarında yanında bir kardeş gibi bulunacağı ifade edilmektedir. Tabi buradaki arkadaşlık ve kardeşlik teşbihi cismen değil, manen olarak dile getirilmiş ve özellikle akıl ve bilginin vefalı bir dost olma özelliği vurgulanmıştır.

ukuşluğ kişike iş,i tap ukuş
biligsiz kişike atı tap söküş
(KB/320)

(Akıllı insan için akıl kâfi bir eştir; bilgisiz insan için hakaret tam bir addır.)

Yukarıdaki beyitte, aklın, aklını kullanabilen için bir nimet; kullanamayan için ise, bir nikbet olduğu vurgulanmıştır. Daha önceki beyitlerde de ifade edildiği

gibi akıl, tek başına bir fonksiyon eda edemez; yani işlenmeyen maden gibi sadece durağandır; buna mukabil akıl denen cevher, bilgi ile işlendiği sürece bir değer ifade eder ve işlevsel bir hale gelir.

ukuşluğ kerek ked üdürse kişig
biliglig kerek ked bütürse işig
(KB/327)

(İnsanları iyi seçebilmek için akılı olmak ve işini iyi başarabilmek için de bilgili olmak lâzımdır.)

Bir işi yapmak için kişi belirlerken, başlangıçtaki kıstas akıllılık olmalıdır. Ancak, işi nihayetlendirecek ayrıntı ise bilgidir. Yani akıl, ancak ve ancak bilgi desteği ile bir anlam kazanır ve yapacağı işi başarabilir. Bilginin olmadığı her iş sonuçsuz kalmaya mahkûmdur.

ukuştın kelür kör kamuğ edgülük
biligin bedür er bolur belgülük
(KB/1841)

(İnsan bilgi bilirse, hayatta günden güne saâdeti artar; kendisi ne kadar küçük olsa bile, yeri büyük olur.)

Yukarıdaki beyitte, bütün iyiliklerin akıldan ortaya çıktığını; insanın da ancak bilgi ile bir değer ve yücelik kazanacağı ifade edilmiştir. Bu bağlamda atalarımız akıllı ve bilgili insandan zarar gelmeyeceğini birçok kez vurgulamışlardır. Hatta "Akıllı düşman, akılsız dosttan yeğdir" atasözü halk arasında yaygın olarak kullanılagelmiştir.

bağırsaknı bulsa bağırka urun
mañа mundağ aydı bilig hem ukuş
(KB/1947)

(Merhametli birini bulursan, bağrına bas; bilgi ve akıl bana böyle dedi.)

Yukarıdaki beyitte akıl ve bilginin insana bir öğüdünden bahseder; bu öğüt: "sadık ve sadakatli bir kişi ile karşılaşırsan, onu bağrına bas ve yanından hiç ayırma; çünkü o seni şartlar ne olursa olsun hiç yalnız bırakmayacaktır." öğüdüdür. Beyitte yine aklın ve bilginin insana kazanımlarından biri daha veciz bir şekilde ifade edilmektedir.

ukuşluğ biliglig kişi ol kişi
Kişide talusı bodunda başı
(KB/2457)

(Akıllı ve bilgili adam adamdır; o insanların seçkini ve halkın ileri gelenidir.)

Yukarıdaki beyitte bir canlıya, insan diyebilmek için onda bulunması gereken tek özellik akıldır. Bu özellik insanı diğer canlılardan farklı kılarak onu düşünebilen, sorgulayabilen ve insanlarla sosyal ilişkiler kurabilen bir varlık haline getirmektedir. Bilgiyi öğrenme ve kullanma yeteneği ise, kişiyi insanlar arasında daha seçkin ve daha saygın bir hâle getirmektedir. Bu da insanoğlu için önemli bir kazanımdır.

kayu işke bilge yetürdi bilig
anı yetti tuttı tegürdi elig
(KB/2605)

(Âlim hangi işte bilgisini kullanırsa, ona ulaşır; onu tutar ve elde eder.)

Yukarıdaki beyitte bilgin bir kişi, hangi işe bilgisini katar ve işlerse o işin değer kazanacağı, değerleneceği belirtilmiştir. Burada vurgulanmak istenen ana husus bilginlerin, sahip oldukları bilgiyi insanlarla paylaşmaları, onlara aktarmasıdır. Bilgi paylaşıldıkça kıymet ve değer kazanır; aksi takdirde paylaşılmayan ve aktarılamayan bilgi, işlenmeyi bekleyen maden gibi hep gizli kalacaktır.

ukuş işke tutsa bilig başlasa
üküş işler itlür kişi işlese
(KB/2606)

(İnsan aklını kullanır ve işine bilgi ile başlarsa, giriştiği her işte muvaffak olur.)

Yukarıdaki beyitte yine daha önce ifade edilen hususlardan birisi aktarılmıştır. Kişi hangi işi yaparsa yapsın, aklını ve bilgisini kullandığı her işte muvaffak olur. Günümüzde bilim ve teknolojide ileri seviyede olan milletlere ve ülkelere baktığımızda karşımıza iki kavram çıkıyor; o da akıl ve bilgidir. Beyitte vurgulanmak istenen husus aslında bu minvaldedir. Akıl ve bilginin verimli kullanımı ilk dönem eserlerinde özellikle Kutadgu Bilig ve Atabetü'l Hakâyık'ta sıkça dile getirilmiştir.

biliglig kişiler bolur çın köni
köni kayda bolsa yaruyur küni
(KB/2789)

(Bilgili insanlar doğru ve dürüst olurlar; doğru insanın her yerde güneşi parlar.)

Yukarıdaki beyitte bilgili kişilerin doğru ve dürüst kişiler olduğu, yine bu kişilerin günlerinin hep aydın olacağı, zorlukların üstesinden gelebileceği ifade edilmektedir. Topluma baktığınızda aklını ve bilgisini aktif olarak kullanan kişilerin, kendine özgüveni yüksek olan kişiler olduğu ve dolayısıyla hayatın zorlu ve dik yamaçlarında rahatlıkla seyahat ettikleri görülmektedir. Sonuç olarak bu durum ancak bilginin gücü ile doğru orantılı olarak izah edilebilir.

ukuş bolmasa er özin tutnumaz
bilig bolmasa er işin itnümez
(KB/2790)

(Akıl olmazsa, insan kendini tutamaz; bilgi olmazsa, insan işini yapamaz.)

Yukarıdaki beyitte akılsız (aklını kullanamayan) kişilerin kontrolsüz, nerde ne yapacağı belli olamayan tipler olduğu ifade edilmektedir. Bu tipler etrafına zarar vermeye açık tiplerdir. Bu bağlamda aklın burada önemli bir fonksiyonu olan kontrol görevi de vurgulanmaktadır. Beyitte diğer vurgulanan husus, bilgi eksikliğinin, kişiye işlerinde başarısızlık getireceğidir. Hatta daha da ileri gidilerek bilgisiz kişilerin hiçbir işi başaramayacak olmasının altı çizilmiştir.

ukuş ol yula teg karañku tüni
bilig ol yarukluk yaruttı séni
(KB/288)

(Akıl karanlık gecede bir meş'ale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır.)

Yukarıdaki beyitte aklın ve bilginin kara gecede bir meşale gibi insanı aydınlatacağı ve ona yol göstereceği teşbih sanatı ile açıklanmıştır. Burada kara gece, dünyanın zorlukları ve problemleri olarak düşünüldüğünde, aklın ve bilginin de bu zorlukların üstesinden gelebilecek yegâne iksir olduğu ifade edilmiştir.

ukuşun ağar ol biligin bedür
Bu iki bile er ağırlık körür
(KB/289)

(İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; bu ikisi ile insan itibâr görür.)

Yukarıdaki beyitte insanın akılla yükseleceği, bilgi ile büyüyeceği ve bu iki özellik ile halktan itibar göreceği ifade edilmiştir. Daha önceki beyitlerde gördüğümüz gibi aklın ve bilginin insana, toplum nezdinde itibar kazandıracağı bir kez daha ifade edilmiştir. Gerek İslamiyet öncesi, gerekse İslami dönem eserlerde akıl ve bilginin ayrıcalığı, hem nazımda hem de nesirde açıkça kendini göstermektedir.

amulluk siliglik ukuş kılkı ol
ukuşsuz kişiler kamuğ yılkı ol
(KB/585)

(Sükûnet ve zarâfet aklın vasfıdır; akılsız insanlar hayvan sürüsüne benzer.)

Yukarıdaki beyitte aklın önemli bir özelliği olan tevazu ve sükûnet olduğu belirtilip; akılsız kişilerin bir sürü gibi, nereye gittiğini bilmeden hareket edebileceği ifade edilmiştir. Malum bazı hayvanlar akıldan mahrum olması sebebiyle nereye gideceğini idrak edemediğinden önündekini takip ederek istikametini belirler. Ama akla sahip olan insanoğlu ise düşünme ve değerlendirme yeteneği ile doğru ve yanlış yolu ayırt edebilir. Yine beyitte akıllı kişilerin tevazu ve sükûnet sahibi olduğu vurgulanmıştır ki bu da altı çizilmesi gereken ayrı bir hususiyettir.

3.6. AKIL VE BİLGİNİN ŞİFA KAYNAĞI OLDUĞU

Allah(cc), der ki: Kâinattaki her şeyin bir karşılığı ve cevabı vardır. Bu karşılıklar ve cevaplar bazen açık bazen de gizli olarak kâinata yerleştirilmiştir. Hastalıklar da bu bağlamda düşünüldüğünde hastalığın da şifası mevcuttur. İnsanoğlu aklı ve bilgisi ile ölüm dışındaki her hastalığın şifasını bulabilecek bir kabiliyette yaratılmıştır. Tabii olarak bu bir süreç olup, bu süreci hızlandıracak olan da yine insanoğlunun kendisidir. Tıp ilminin yüzyıllar önceki durumu ile şimdiki durumu kıyaslandığında ortaya çıkacak fark, beyitlerde kastedilen hususun önemini tasdik edecektir. Sonuç olarak ilk dönem eserlerinde akıl ve bilginin, hayatın her aşamasında hayatî bir öneme sahip olduğu defaten belirtilmiştir.

bu beglik igiñe otı ög bilig
ukuş birle emle ay kılkı silig
(KB/1970)

(Beylik hastalığının ilâcı akıl ve bilgidir; ey yumuşak huylu, onu akıl ile tedavi et.)

Yukarıdaki beyitte hastalığa en önemli ilacın akıl ve bilgi olduğu ifade edilmiş, insanların hastalıklara derman ve şifa bulmasının ancak akıl ve bilgi ile olacağının altı çizilmiştir. Çünkü insan araştırarak ve öğrenerek hastalıkları ve tedavilerini keşfedebilmektedir.

biliglig ukuşluğ kerek beg tetig
anın kılsa ötrü igiñe itig
(KB/1971)

(Bey bilgili, akıllı ve zeki olmalıdır; beyliğin hastalığına ancak bunlar ile bir çâre bulunabilir.)

Yukarıdaki beyitte de yine bir önceki beyitteki gibi, akıl ve bilginin hastalıklara iyi geleceği belirtilmiştir.

3.7. AKIL VE GÖNÜL İLİŞKİSİ

Eserlerde akıl, insanoğlunun maddi yönünü temsil ederken, gönül manevi yönünü temsil etmektedir. Dîvân şiirinde çokça işlenen bu tema, ilk dönem eserlerinde de yeni yeni filizlenmeye başlamıştır.

Akıl bilginin karşılığı; gönül ise ilhamın karşılığıdır. Bu iki kavram kendilerine has bir takım hususiyetlerle insanoğluna yerleştirilmiş ve zamanla tabiatı haline gelmiştir. Aklın aktif olduğu durumlarda gönül; gönlün aktif olduğu durumlarda akıl genellikle devre dışı kalmıştır. Sonuç olarak bu dönem eserlerde özellikle bu durum öne çıkarılmıştır.

ayâ birke bütmiş tiliñ birle ög
köñül bütti şeksiz amul tutğıl ög
(KB/25)

(Ey Tanrının birliğine inanmış olan, onu dilin ile öğ; gönlün tereddütsüz inandı ise, aklını işe karıştırma.)

Yukarıdaki beyitte, insanoğlunun kâinat kitabını anlamaya ve keşfetmeye çalışırken, ara sıra aklının sesini kısması gerektiği belirtilmiştir. Çünkü insan donanımı gereğince yaratılış gerçeğini tam olarak aklı ile çözemez. Bu yetersizlik kalbin devreye girmesiyle nihayet bulur. Dolayısıyla zaman zaman aklın frekanslarını pasif hale getirip, kalbin hissiyatını daha aktif hale getirmeyi

denemeliyiz. Sonuç olarak burada insana, aynı zamanda hayatî bir ikaz da yapılmaktadır.

3.8. AKLIN TABİİ, BİLGİNİN İSE İRADİ OLDUĞU

Akıl her insana, ayırt edilmeden verilmiş bir hususiyettir; ancak bilgi ise insanın kendi çaba ve gayretleri sonucunda kazanmış olduğu bir özelliktir. Burada en önemli husus, birisi kalıtsal diğeri edimsel bir durumdur.

Eserlerde altı çizilen husus, insan ne kadar akıllı ve zeki olursa olsun, bilgi için yoğun bir çaba ve uğraş göstermelidir. Aksi takdirde bu durumun çok bir anlam ifade etmeyeceğidir.

bilig tut ya erdem kişi ögrenür
meger bu ukuş ol tadudın önür
(KB/1825)

(Bilgiyi olsun, fâzileti olsun, insan öğrenebilir; fakat akıl ise; insan ile birlikte doğar.)

Yukarıdaki beyitte bilgiyi ve erdemi, insanın sonradan, kendi çabası ile kazanacağı anlatılmıştır. Aklın ise zaten her insana doğuştan verilen bir özellik olduğudur. Dolayısıyla burada altı çizilen en önemli husus, bilgiyi öğrenmek için gösterilen çaba ve gayrettir.

3.9. AKLIN VE BİLGİNİN DEĞERİ

Türklerde her dönem akıl ve bilgi bir değer olarak görülmüş, akıllı ve bilgili kişiler, hep el üstünde tutulmuştur. Sosyal hayattaki bu perspektif, edebî eserlerde de kendine yer bulmuştur.

körü barsa barça urur bu kedük
ukuşluğ biliglig kör aslı ked ök
(KB/299)

(Dikkat edilirse, herkes üzerine bir şey giyer; fakat akıllı ve bilgili insan hil'at ile değil, aslında değerlidir.)

Yukarıdaki beyitte akıl ve bilgi, değerli bir elbise olarak düşünülmüş; akıllı ve bilgili kişilerin üzerlerinde bu elbiselerin belirgin olarak görüldüğü anlatılmıştır. Beyitte bilginin hem madden hem manen değerli bir meta olduğu da açıkça vurgulanmıştır.

kimiñde ukuş bolsa aslı bolur
kayuda bilig bolsa beglik bulur
(KB/301)

(Kimde akıl varsa, o asîl insan olur; kimde bilgi varsa, o beylik bulur.)

Yukarıdaki beyitte aklın ve bilginin insana asalet, soyluluk kazandıracağı ve ona toplum içinde beylik misyonu yükleyeceği ifade edilmiştir. "Beylik" Türklerde, soyluluk ve asalet olarak değerlendirildiğinden, toplumsal bir makam olarak kendisine yer bulmuştur.

öküşte talu er ukuşluğnı bil
bodunda bedüki biligligni kıl
(KB/2603)

(İnsanların en seçkini, akıllı ve tam bilgili insanı halka âmir tâyin et.)

Yukarıdaki beyitte, insanlar arasında bir ayrım yapılacaksa bu akıl ve bilgi durumuna göre olmalıdır. Çünkü bu durum hem hak katında hem de halk katında bir üstünlük kanıtıdır.

3.10. ÂLİM VE CÂHİLİN MUKAYESESİ

Âlim ve cahil aslında iki zümredir ve bu iki zümrenin tarih boyunca mücadelesi süregelmiştir. Âlim hep yapıcı konumda, cahil ise hep yıkıcı konumda kendisini konuşlandırmıştır. Türklerde âlim el üstünde tutulurken, cahil devamlı olarak yerilmiştir. Doğal olarak bu sosyal olgu, İslamiyet öncesi ve sonrası bütün eserlerde en çok işlenen konuların başında gelmiştir.

bilig tegmese kimke erse ülüg
tirig tése bolmaz anı tut ölüg
(KB/2450)

(Bir kimse bilgiden nasibini alamamış ise, ona diri demek doğru olmaz; sen onu ölü bil.)

Yukarıdaki beyitte bilgiden payını almamış kimse, yaşayan bir ölü olarak resmedilmiştir. Bu durum, aslında bilginin insana hayat veren bir iksir olduğu vurgulanmıştır.

biliglig kerek kılsa begler işi
kamuğka yaramaz biligsiz kişi
(KB/2449)

(Beylerin işini görmek için, bilgili insan lâzımdır; bilgisiz adam hiçbir işe yaramaz.)

Yukarıdaki beyitte bilgili ile bilgisizin yapacağı işlerde dağlar kadar fark olacağı, bilgilinin yaptığı işin değerli ve kıymetli; aksine cahilin yaptığı işten bir hayır gelmeyeceği vurgulanmıştır.

biligsiz kişi ol kuruğ sır bediz
biliglig kişi ornı kökte ediz

(KB/2452)

(Bilgisiz adam boş bir kalıptan ibârettir; bilgili kimsenin yeri gökten daha yüksektir.)

Yukarıdaki beyitte bilgili insan gökten de yüce olarak değerlendirilirken; bilgisiz ve cahil kişi boş bir heykel olarak görülmüştür. Gök motifi Türklerde en önemli bir kutsal olduğundan, ilim sahibini bu makama oturtmaları oldukça yerinde bir durum olmuştur.

biligsizni artuk yakın tutmağu
Yakın tutsa şeksiz kılur kılmağu
(KB/4450)

(Bilgisiz kimseyi kendine fazla yakın tutmamalısın; yakın tutarsan, şüphesiz, münâsebetsiz bir harekette bulunur.)

Yukarıdaki beyitte, bilgisiz insanın çok yakınlarda tutulmaması ve onunla dost olunmaması tembih edilmiştir. Çünkü bilgisiz insan ne yaptığını idrak edemediğinden, yanındaki insanı kötü duruma düşürüp mahcup edebilir.

biligsizke yakma özüñni tutun
özin tutğuçı er tirildi kutun
(KB/4452)

(Bilgisiz kimselere yaklaşma, kendine hâkim ol; kendisine hâkim olan insan hayatını saâdet içinde geçirir.)

Yukarıdaki beyitte, kişinin cahil insanlardan ne kadar uzak kaçarsa o kadar saadeti ve huzuru yakalayacağı anlatılmaktadır.

biligsiz kişidin yırak tur teze
biligsiz sözi kılkı barça otun
(KB/4453)

(Bilgisiz insanlardan uzak dur, kaç; bilgisizin sözü ve hareketi dâimâ kabadır.)

Yukarıdaki beyitte cahil, bilgisiz insanların söz ve davranışlarının da kaba saba olacağından mümkün mertebe aynı ortamlarda bulunulmaması tembih edilmektedir.

biligsizke uçmak-turur bu ajun
erej birle awnur yorır muñsuzun
(KB/6382)

(Bilgisiz için bu dünya cennettir; o huzur içinde avunur ve hiç bir şeye ihtiyaç hissetmeden yaşar.)

tiken ol ukuşluğka dünyâ tolu
adak ursa yérke kirür saklağu
(KB/6383)

(Akıllı insan için dünya dikenler ile doludur; yere basınca, ayağına batar, dikkat etmek lâzımdır.)

Yukarıdaki iki beyti, anlam bütünlüğü bakımından bir arada değerlendirmek daha uygun olur; çünkü birinci beyitte bilgisizin durumu anlatılırken ikinci beyitte akıllının durumu resmedilmiştir.

Birinci beyitte dünya cahil için cennet, âlim için cehennem olarak ifade edilmiştir. Akıllı insan dünyada devamlı gam ve keder içinde yüzerken, cahil gününü gün etmektedir. Buradaki temel espri aklın aktif olarak kullanıp kullanılmaması ile alakalıdır.

3.11. ÂLİMİN SÖZÜNÜN KIYMETİ

Toplumda âlimler önde ve yönlendirici olduğundan, devamlı rehber konumundadır. Tarih boyunca bu durum bazı dönemler kesintiye uğrasa da, kaide hiç değişmemiştir. Tabii olarak âlimlerin kıymeti Türklerde de aynı öneme sahiptir. İslam öncesi Türklerde "ilim sahibi kişi anlamında kullanılan "bilge, bilgin" kavramı, İslami dönemle birlikte Arapça ve Farsçanın da etkisiyle "âlim, dânâ" kavramları ile karşılaşıla gelmiştir. Bu bağlamda âlimlerin sözü ve tavsiyesi gerek idareciler, gerekse halk nezdinde itibar görmüştür.

eşitgil negü tér biliglig kişi
biliglig sözi çın sewüg cân tuşı
(KB/336)

(Dinle, bilgili adam ne der; bilgili sözü, gerçekten, sevgili can gibidir.)

Yukarıdaki beyitte, âlimin sözüne kulak verilmesi istenmiş ve âlimin sözünün bedene hayat veren can gibi olduğu belirtilmiştir. Madde tek başına bir anlam ifade etmez mana ile birleşene kadar. Beden de tek başına ölüdür; ancak ruh ile bütünleştiğinde kendisine hayat bulur.

negü tér eşitgil ukuşluk bilip
saña sözledi söz biligdin alıp
(KB/490)

(Dinle, şimdi akıllı ne der; bu sözü sana bilerek ve bilgiden elde ederek söylemiştir.)

Yukarıdaki beyitte, Âlim'in ne dediğine kulak verilmesi gerektiği; çünkü o konuşurken boş kelam etmeyeceği, bilakis kaynağını ilimden alarak konuşacağı belirtilmiştir.

biliglig sözi yérke suw teg-turur
akıtsa suwuğ yérde ni'met önür
(KB/972)

(Bilgilinin sözü toprak için su gibidir; su verilince, yerden nimet çıkar.)

Yukarıdaki beyitte bilgilinin sözünün toprağa hayat veren su gibi olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla su toprağa hayat vererek ondan nimet çıkmasını sağlar.

biliglig kişiniñ sawı eksümez
akığlı süzük yul suwı eksümez
(KB/973)

(Bilgili insanın sözü eksilmez; akan duru pınarın suyu kesilmez.)

Yukarıdaki beyitte bilgilinin sözünün, akan duru bir pınar gibi daimî olacağı ve eksilmeyeceği ifade edilmiştir. Burada pınarın duru olması ile bilgilinin sözünün de aynı zamanda yalan ve kerih ifadelerden de arı olacağı kastedilmiştir.

idi yakşı aymış biliglig bügü
biliglig sözi yinçü yâkût tégü
(KB/5142)

(Bilgili hakîm çok iyi söylemiş; bilgilinin sözü inci ve yâkut gibidir.)

Yukarıdaki beyitte bilgin'in sözünün yakut ve inci gibi değerli olduğu ifade edilmektedir.

Kul Hace Ahmed alimlerni hizmet kılğıl
Âlimler sözin eşitib amel kılğıl
Amel kılıb Hak yolıda canıng bergil
Amelsizler didâr körmes dostlarım a
(DH/H83- D9)

(Kul Hoca Ahmed âlimlerin hizmetini eyle, âlimler sözünü işitip amel eyle, amel eyleyip Hakk yolunda canını ver, amelsizler cemâl görmez dostlarıma.)

Yukarıdaki dörtlükte âlimlere kulak verilmesi ve nasihatleri ile de amel edilmesi tavsiye edilmiştir. Âlimlerin, peygamberlerin varisleri olması hasebiyle, görev olarak önemli şahsiyetleridir. Dolayısıyla söz ve davranışlarının toplum hayatında ciddi tesirleri bulunmaktadır.

3.12. ÂLİMLERLE MÜNASEBET

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi âlimler toplumun en itibar gören sınıflarından biridir. Toplumda hep el üstünde tutulan bu kesim, maddi ve manevi bir övünç sebebi sayılmıştır. Böylelikle âlimlerle konuşurken, yanlarında bulunurken belli bir edep ve terbiye çizgisi gözetilmiştir.

olarnı katığ sew ağırla sözin
biliglerin ögren üküş ya azın
(KB/4342)

(Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset; çok veya az, onların bilgilerini öğren.)

Yukarıdaki beyitte âlimlerle iyi ilişkiler kurulması gerektiği ve onlara tatlı söz ve davranışlarda bulunulması tavsiye edilmiştir. Çünkü onlar bir değerdir ve o değerden istifade edilmesi insanlar için elzemdir.

bular ol yarar ya yaramazlarığ
seçip adra tutğan köni yol arığ
(KB/4343)

(Faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırt ederek, doğru ve temiz yol tutan kimseler bunlardır.)

Yukarıdaki beyitte âlimlerin, topluma rehber olma konumu üzerinde durulmuştur. Yani onlar topluma neyin doğru neyin yanlış; neyin yararlı ve neyin zararlı olduğu bilgisini veren en donanımlı insanlardır.

usa 'ilmi ögren biligleri bil
neñin edgülük kıl küdez bekrü til
(KB/4344)

(Mümkünse, ilimlerini öğren ve bilgilerini bil; onlara iyilik yap ve yardımda bulun; onlara dil uzatma.)

Yukarıdaki beyitte âlimlerden istifade edilmesi gerektiği ifade edilirken, onlarla münasebette edep sınırlarının aşılmaması gerektiği de vurgulanmıştır. Ayrıca âlimlere kesinlikle dil uzatılmaması ve uygunsuz söz söylenilmemesi nasihatinde de bulunulmuştur.

bular ol hakîkat bu dîn tirgüki
olar bilgi ol çın şerî'at köki
(KB/4345)

(Bu dinin direği gerçekten bunlardır; doğru şerîatin temeli bunların bilgisidir.)

Yukarıdaki beyitte âlimler dinin direği olarak düşünülmüş ve toplumda dini, imar edecek sınıfın da yine âlimler olduğu belirtilmiştir. Âlimler peygamberlerin varisi olarak düşünüldüğünde, bu ifadenin anlamı daha da belirgin bir hale gelmektedir.

yok erse ajunda bu 'âlim bügü
tikip önmegey erdi yérde yégü
(KB/4346)

(Dünyada bu âlim ve hakîmler olmasa idi, ekilmiş olsa bile, yerden yiyecek çıkmazdı.)

Yukarıdaki beyitte, dünyada âlim ve bilginler olmasa insanların bir yiyecek bile bulamayacağı ve kıtlık yaşayacağı ifade edilmektedir. Bu perspektif âlimlerin dünyada insanlar için bolluk ve bereket kaynağı olduğu gerçeğini de belirtmektedir.

katılğıl bularnıñ bile edgüleş
kutadğay saña iki ajun ulaş
(KB/4354)

(Bunlar ile münâsebet kur ve iyi geçin; böylece saâdete kavuşarak, her iki dünyada mes'ûd olursun.)

Yukarıdaki beyitte, âlim ve bilginlerle iyi geçinen insanların hem dünyada hem de ahirette mutlu olacağı ifade edilmektedir.

3.13. BEY-BİLGİ İLİŞKİSİ

Bey kavramı, Türk toplumunda sosyal bir makamın karşılığıdır. Bu makam sahipleri her ne kadar maddi bir güç ve soyluluk bakımından önemli olsa da, ilim bakımından da seviyeli kişilerdir.

bilig birle begler bodun başladı
ukuş birle él kün işin işledi
(KB/1952)

(Beyler bilgi ile halka baş oldular ve akıl ile memleket ve halkın işini gördüler.)

Yukarıdaki beyitte, bey konumundaki kişilerin akıl ve bilgi sayesinde o konuma geldikleri; yine akıl ve bilgi ile halkı yönettikleri vurgulanmıştır. Halkı yönetebilecek insanlarda aranan en önemli özellik liderlik vasfıdır. Bu da akıl ve bilginin uyumlu ve verimli bir şekilde çalıştırılması ile doğru orantılıdır.

beg atı bilig birle bağlığ-turur
bilig lâmı kitse beg atı kalur
(KB/1953)

(Bey adı bilig kelimesi ile ilgilidir; bilig'in lâmı giderse, beg adı kalır.)

Beyitte "bilgi" kelimesi ile "bey" kelimesi arasında bağlantı olduğu ifade edilmiş, bilgi kelimesinden "lam" harfi giderse "bey" olarak ortaya çıkacağı söylenmektedir.

3.14. BİLGİ ERKEN YAŞTA ÖĞRENİLİR

"Ağaç yaş iken eğilir" atasözü bu bağlamda söylenmiş bir atasözüdür. Yani bilginin erken yaşta öğrenilmesinin daha verimli ve daha kalıcı olacağı ifade edilmektedir. Bu durum bir anlamda insanoğlunun fiziksel ve bilişsel durumu ile de doğrudan ilgilidir.

kiçig erken ögret oğulka bilig
kiçigde bilig bilse kötrür elig
(KB/1493)

(Oğula bilgiyi henüz küçük iken öğret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse, hayatta muvaffak olur.)

Beyitte bilginin insana erken yaşta öğretilmesi gerektiği ifade edilmiş ve erken öğrenilen bilgininin çocuğu, erken yaşta olgunlaştıracağı ve yetiştireceği vurgulanmıştır.

kiçiglikte bilse oğul kız neni
karıp ölmegince unıtmaz anı
(KB/B1495)

(Oğul-kız küçüklükte ne öğrenirse, yaşlanıp, ölünceye kadar onu unutmaz.)

Beyitte, insanlar bilgiyi erken yaşta öğrenirlerse yaşlansalar da öğrendikleri o bilgiyi asla unutmayacakları ifade edilmiştir.

3.15. BİLGİ-DAYAK İLİŞKİSİ

Bu dönem eserlerde bilginin çocuğa, dayak zoruyla da olsa öğretilmesi gerektiği yer yer vurgulanmıştır. Dayak kültürü maalesef, tarih boyunca bizim eğitim kültürümüzün bir parçası olmuştur.

ayama oğul kızka berge yétür
oğul kızka berge bilig ögretür
(KB/1494)

(Gerekirse, oğula-kıza acımadan dayak at; dayak oğula-kıza bilgi öğretir.)

Beyitte oğul ve kıza, cinsiyet ayrımı gözetmeden ve acımadan, bilgiyi öğrenmesi için gerektiğinde dayak atılması ifade edilmiştir. Bu durum, ilk anda kulağa hoş gelmese de bilgi öğrenmenin önemini vurgulaması açısından ele alınabilir.

3.16. BİLGİLİ İNSANLARIN TOPLUMA KAZANIMLARI

Bilgili insanlar toplum için hep övünç kaynağı olmuş, onların varlığı, huzur, bereket ve güç kaynağı olarak görülmüş, sözleri ve tavsiyeleri, emir kabul edilmiş, tavır ve davranışları asırlarca menkıbevi bir üslupla anlatılagelmiştir. Bu gelenek İslamiyet öncesi ve sonrası dönemlerde de Türk toplumları için değişmeyen sosyal bir kural olmuştur.

ukuş birle eslür kişi artakı
bilig birle süzlür bodun bulğakı
(KB/ 221)

(İnsanların kötüsü anlayış yolu ile asılır; halk arasında çıkan fitne bilgi ile bastırılır.)

Beyitte, toplumda oluşabilecek fitnenin, ancak bilgili insanlar tarafından bastırılabileceği anlatılmaktadır. Çünkü bu insanlar, toplum tarafından sayılan ve sevilen insanlardır. Onların basiretli söz ve tavsiyeleri halk tarafından da olgunlukla karşılanacaktır.

adın ma bu él bodnı kaç törlüg ol
munı adra tutğu açuk bolsa yol
(KB/5550)

(Bir de memleketin ahâlisi bir kaç türlüdür; herkesin rahatça çalışabilmesi için, bunlara ayrı-ayrı muâmelelerde bulunmalıdır.)

olarda biri bilge 'âlim-turur
bu 'âlim bile erke kut kıw bolur
(KB/5551)

(Onlardan biri âlimlerdir; bunlar insanı devlet ve saâdete kavuştururlar.)

Yukarıdaki beyitlerde, bir toplumun kısım kısım olduğu; bu kısımlardan birinin de âlimler ve bilginler olduğu belirtilmiştir. Ve yine bu âlimlerin varlığının da o ülke için bir saadet kaynağı olacağı belirtilmiştir.

3.17. BİLGİ VE ERDEMİN UYUMU

Bilgi ve Erdem kavramları, anlam ve işlev bakımdan birbirini tamamlayan iki unsurdur. Bilgi kavramı erdemsiz; erdem kavramı da bilgisiz düşünülemez. Tarihe adını bilgin olarak yazdıran insanlarda, erdem ve bilginin, uyumlu bir şekilde bütünleştiğini görmek mümkündür. Bu toplumsal olgu, tarihî ve edebî eserlerde de kendine zaman zaman yer bulmuştur.

bu erdem bilig kör kerek barça tüz
uluğ hâcib ötrü kızıl kılsa yüz
(KB/2483)

(Ulu hâcib, işinde muvaffak olabilmesi için, bu fazîlet ve bilgilerin hepsine birden sâhip bulunmalıdır.)

Beyitte, kişide, erdem ve bilginin bir bütün halinde olması gerektiği vurgulanarak Yusuf Has Hacib'e de telmihte bulunulmuştur.

3.18. BİLGİ-İBADET İLİŞKİSİ

İslam bilgiye ve bilgine önem veren bir dindir. Müslümanlara taklidi bir imanı değil; bilakis araştırıp-öğrenilen bir imanı tavsiye etmektedir. Yani bilinçsizce yapılan ibadeti değil, anlamını ve mantığını kavrayarak yapılan ibadeti daha makbul

saymıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde bilgi-ibadet ilişkisinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

bilig ögren aşnu tapuğka üküş
biligsiz tapuğ asğı bolmaz ülüş
(KB/3216)

(İbâdet etmek için, önce çok bilgi edin, bilgisiz ettiğin ibâdet fayda gelmez.)

Beyitte ibadetten önce bilgi öğrenilmesi gerektiği vurgulanmış; şuursuzca yapılan ibadetin makbul olmayacağı belirtilmiştir.

kalı bilmediñ erse ögren bilig
tapuğlarka ötrü tegürgil elig
(KB/3221)

(Eğer henüz öğrenmedin ise, bilgi öğren ve ibadetlere de ondan sonra başla.)

Bu beyitte de, diğer beyitteki gibi ibadetten önce bilginin öğrenilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

negü tér eşitgil bilig bérgüçi
bilig birle tâ'at tapuğ kılğuçı
(KB/3222)

(Bilgi veren ve bilgi ile tâat ve ibâdet eden ne der, dinle.)

Yukarıdaki beyitte bilgiyle yapılan ibadetin insana zevk vereceği belirtilmiştir. Çünkü anlamını ve mantığını kavrayarak yapılan ibadetler insana haz verir.

bilig birle tâ'at muyanı tümen
biligsiz tapuğ kılsa bulmaz muyan
(KB/3224)

(Bilgi ile yapılan ibâdetin sevâbı çoktur; bilgisiz kimse ibâdet ederse, sevâp kazanamaz.)

Yukarıdaki beyitte bilgi ile yapılan ibadetin sevabının çok; bilgisizce yapılan ibadetin sevabının ise olmayacağı belirtilmiştir. Bu durumda yine akıl ve bilginin işlevi ortaya çıkmaktadır. Çünkü yaratılan her canlı Allah (cc.)'a bir şekilde ibadet etmektedir. Canlılar içinde Allah (cc.)'a şuurluca ibadet yapması gereken tek varlık, akıl ve bilgi sahibi insanlardır.

biligsiz tapuğ kılmışında körü
biliglig udımış muyanı örü
(KB/3225)

(Bilgisizin ibâdet ile meşgûl olmasından, bilgilinin uyumasının sevâbı daha çoktur.)

Yukarıdaki beyitte, bilgisizce yapılan ibadete kıyasla, âlimin uykusunun daha değerli olduğu vurgulanmıştır. Bu minvalde bir de atasözümüz vardır: "cahilin ibadetinden ise âlimin uykusu daha makbuldür."

3.19. BİLGİLİ İNSAN SAYISININ YETERSİZLİĞİ

Tarih boyunca toplumlarda bilginler hiç eksik olmamıştır; ancak âlimlerin sayısı da hem keyfiyet hem de kemiyet açısından hiçbir dönem yeterli olmamıştır. Hele bir de âlimden kastedilen gerçek âlimlerse, belli dönemler hariç, bu yetersizlik sürekli yakınılan bir durum olmuştur.

biliglig idi az biligsiz üküş
ukuşsuz üküş bil ukuşluğ küsüş
(KB/199)

(Bilgi sâhibi insanlar pek azdır; bilgisiz ise, çoktur; bil ki, anlayışsız insanlar çok; anlayışlılar ise, nâdirdir.)

Yukarıdaki beyitte, bilgili insan sayısının bilgisiz insan sayısından az olduğu ve buna paralel, anlayışlı insan sayısının da yetersizliği ifade edilmiştir.

3.20. BİLGİLİ İNSANLARIN DÜŞMANI ÇOK OLUR

Bilgili insanlar toplumda sevilen ve sayılan şahıslar olduğundan, bu durum bazı kimseleri kıskançlığa itmekte ve akabinde yıkıcı düşmanlıklara sebebiyet vermektedir. Tarihte binlerce örneği olan bu durum eserlerde de kimi zaman trajedik, kimi zaman da hiciv tarzında anlatılmıştır.

ked öglüg kerek hem biligli ukuş
biliglig kişiniñ yağısı üküş
(KB/1954)

(Bey çok akıllı olmalı ve aklın kıymetini blmelidir; bilgili insanın düşmanı çok olur.)

Beyitte, bilgin kişinin düşmanının çok olacağı ifade edilerek, bu durum karşısında da akıllıca hareket edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

biligsiz biligligke boldı yağı
biligsiz biligligke kıldı çoğı
(KB/200)

(Bilgisiz bilgiliye dâimâ düşman olmuştur; bilgisiz bilgili ile her zaman mücâdele hâlindedir.)

Beyitte, bilgili insanların düşmanların genelde bilgisiz ve cahil insanlar olduğu belirtilmiştir.

3.21. BİLGİLİ KİŞİ AZ KONUŞMALI ÇOK DİNLEMELİ

İslami terminolojide; az yeme, az konuşma ve az uyuma birer kaidedir. Bu üç kaide, kâmil insan olma yolunda önemli birer mihenk taşıdır. Bu taşlardan "az konuşma ve çok dinleme" ilim öğrenme yolunda hususiyetle tavsiye edilen düsturlardan bir tanesidir. Çünkü ilim öğrenmek isteyen insanın öncelikle dinlemesini bilmesi gerekir. Özellikle dinî ve tasavvufî eserlerde bu tavsiyenin sıkça işlendiği görülmektedir.

üküş tıñlağu söz birer sözlegü
mañа mundağ aydı biliglig bügü
(KB/1014)

(Çok dinlemeli; fakat sözü birer-birer söylemeli; bilgili hakîm bana böyle dedi.)

Beyitte bilginlerin "ilim öğrenmek isteyen kişi, çok dinlemeli az konuşmalı" nasihati dile getirilmiştir.

üküş sözleyü bilge bolmaz kişi
üküş eştü bilge bulur tör başı
(KB/1015)

(Çok söylemekle insan âlim olmaz; çok dinlemekle âlim baş-köşeyi bulur.)

Beyitte ilim öğrenmek için çok dinlenilmesi, az konuşulması dile getirilmiş; Buna mukabil çok konuşan kişinin bilgin olmasının mümkün olamayacağı ifade edilmiştir.

3.22.BİLGİLİ KİŞİLERLE DOST OLMANIN KAZANIMLARI

Büyüklerimiz, bilgili insanlarla dost olmanın kişiye birçok kazanımı olacağını tavsiye etmişlerdir. Hele bir de ilim öğrenme yolunda çaba gösteren insanların ilim meclislerinden dûr olmaması tembih edilmiştir. Son olarak âlimlerle birlikte olan insanların hem dünyada hem de ahirette kazançlı olacağı, özellikle İslamî dönem eserlerde sıkça işlenmiştir.

negü tér eşitgil ay bilgi teñiz
bilig birle işlep kızartğıl meniz
(KB/5199)

(Ey hükümdar, dinle, bilgisi deryalar gibi engin olan insan ne der; bilgi ile hareket et, yüzün güler.)

Beyitte bilgili insanlarla yakın olanın benzinin ağaracağı ifade edilmiştir. Burada benzin ağarması ile kastedilen husus, insanın nurlanması ve aydınlanması anlamındadır. Çünkü terminolojide cehalet karanlık; ilim aydınlıktır.

3.23. AHİRZAMAN ÂLİMLERİ VE ŞEYHLERİ

Eserlerde ahirzaman âlimleri ve şeyhlerinin özellikle, ilmi ve ameli yönü eleştirilmiştir. Özellikle ilmi ile amel etmeyen şeyhler ve ilmi yönden kendini geliştirmeyen âlimlerin yetersizliğinin tenkidi, Dîvân-ı hikmet ve Atabetü'l-Hakâyık'ta bariz bir şekilde görülmektedir.

amel koddı alim ve zahid vera
arif raks çıkarıp iter hoş sema
bida'tın yıgıglı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bida
(AH/401, 402, 403, 404.M)

(Âlim ameli ve zâhid takvayı bıraktı; ârif raks çıkarıp, hoş semâ eder; bid'atten men'eden insan kalmadı, onun için bu bid'at her gün artmaktadır.)

Dörtlükte âlimin ameli, zahidin de takvayı bıraktığı belirtilmiş; arifin boş sema ettiği, bid'atlardan insanları, men eden âlimlerin kalmadığı ve dolayısıyla bid'atların her geçen gün çoğaldığı belirtilmektedir. Edip Ahmet Yükneki, bidatların

çoğalmasını, âlimlerin alanlarında yetersiz olduğuna bağlamakta ve dolayısıyla doğacak boşluğun da suistimal edileceğini vurgulamaktadır.

Ahir zaman âlimleri zalim boldı
Huş amedini aytguvçılar âlim boldı
Haknı aytkan dervişlerge ganim boldı
Acep şumluğ zamaneler boldı dostlar
(DH/H89- D5)

(Ahirzaman bilginleri zâlim boldu, hoş geldin diyiciler bilgin oldu. Hakk'ı söyleyen dervişlere düşman oldu, nasıl kötü zamanlar oldu dostlar.)

Dörtlükte ahir zaman âlimlerinin zalim olduğu, hoş geldin deyicilerin bilgin olduğu, hakkı söyleyen âlimlere düşman olunduğu belirtilmekte ve bu durumdan duyulan üzüntü anlatılmaktadır. Âlimler doğru bildiğini, ne pahasına olursa olsun anlatmak durumundadır. Buna mukabil, şirin görünmek maksadıyla yapılan ilmi hizmet, başta dine olmak üzere, o millete yapılan en büyük darbedir. Çünkü âlimler halkı yönlendiren ve eğiten insanlardır; yapılan yanlış yönlendirmenin ortaya çıkaracağı felaket, uzun vadede büyük hasarlara sebebiyet verecektir.

Tatavvu' roze tutar halklarğa şeyhlik satar
İlmi yok amidin beter âhir zaman şeyhleri
Belige fota çalur özini kişi sanur
Arasatda oktanur âhir zaman şeyhleri
(DH/H129-D1)

(Nafile oruç tutar halklara şeyhlik satar, ilmi yok âmâdan beter ahir zaman şeyhleri, beline kuşak bağlar özünü adam sanır, Arasat'da bırakılır ahir zaman şeyhleri.)

Başığa destar orar ilmi yok nege yarar
Okı yok yayın kurar ahir zaman şeyhleri
Alayıdın al kılur ma'mileni mal kılur
Essiz ömrin yel kılur ahir zaman şeyhleri
(DH/H129-D2)

(Başına sarık vurur ilmi yok neye yarar, oku yok yayını çeker ahir zaman şeyhleri, alayından al eyler muameleyi mal eyler, sahibsiz ömrünü yel eyler ahir zaman şeyhleri.

Şeyhlik uluğ turur Hazret'ge eltgen işturur
Aş bermes bağrı taş turur âhir zaman şeyhleri
Miskin Ahmed kandasen Hakk yolıda nedesen
İlming yok ne sandesen ahir zaman şeyhleri
(DH/H129- D3)

(Şeyhlik uludur Hazret'e ulaştıran iştir; aş vermez bağrı taştır ahirzaman şeyhleri, miskin Ahmed neredesin Hakk yolunda ne edesin, ilmin yok ne haldesin ahir zaman şeyhleri.)

Yukarıdaki 3 dörtlükte de ahir zaman şeyhlerinin eleştirildiği ve yer yer eleştirinin dozunun arttığı görülmektedir ki; o da şudur: ahir zaman şeyhleri görünüş ve şekil olarak bir âlim görüntüsü verse de, içerik ve derinlik bakımından yetersiz ve boştur. Yükneki tarafından yöneltilen bu tenkit, her ne kadar dönemin fotoğrafını çekse de aslında bir uyarı mahiyetindedir.

3.24. AKLIN SINIRLARI

Akıl her ne kadar insanoğluna verilmiş üstün bir özellik olsa da, tabiatı ve fıtratı gereği belli sınırlara mahkûmdur. Yani akıl, kâinatı ve Allah(cc)'ı anlamada ve yorumlamada belli bir mesafe alsa da, kalbin yardımı olmadan asla nihai hedefe varamaz. İşte bu durumdan ötürü âlimler, insanın zaman zaman aklın sesini kısması ve gönülden gelen sese kulak vermesini tavsiye etmişlerdir. Bu ilahi kanun İslami dönem tasavvufi eserlerde de sıkça dile getirilmiştir.

Hak aldıda akl-ı kamil dem uralmas
Işk şiddeti tuğyan kılsa bir dem turmas
Pervane dek ahger bolub özin bilmes
Bu sırlarnı Canane'din tuydum mena
(DH/H12- D3)

(Hakk önünde en üstün akıl bile duramaz, aşk şiddeti coşsa bir an durmaz, kelebek gibi kor haline gelip kendini bilmez, bu sırları Sevgili'den duydum ben işte.)

Yukarıdaki dörtlükte, aklın sınırları çizilerek gönle atıfta bulunulmuş ve en üstün aklın bile, gönlün coşkunluğu yanında yetersiz ve sönük kalacağı belirtilmiştir. Gönül, ilahi ilhamlara açık olduğundan aklın tahmin ve tasavvur edemeyeceği birçok bilgiye vâkıf olabilir.

3.25.BİLGİNİN FAYDASI VE BİLGİSİZLİĞİN ZARARLARI

Atabetü'l-Hakâyık'ta müstakil bir bölümdür. Bilgi ve cehalet mukayese edilir. Tarih boyunca bilgi-cehalet mücadelesi hiç eksik olmamıştır. Daha önceki bölümlerde de geçtiği üzere, bilgi aydınlığı ve varoluşu; cehalet karanlık ve yokluğu temsil etmiştir. Bu bölümde de bilginin faydaları ile bilgisizliğin zararları mukayese edilerek anlatılmıştır.

biligdin urur men sözümke ula
biligligke ya dost özüngni ula
bilig birle bulnur sa'adet yolı
bilig bil sa'adet yolını bula
(AH/81, 82, 83, 84.M)

(Bilgiden sözüme temel atarım; ey dost, bilgiliye yaklaşmağa çalış; sa'âdet yolu bilgi ile bulunur, bilgi edin ve sa'âdet yolunu bul.)

Dörtlükte, kişinin bilgili insanlarla dost olarak, saadet yoluna gireceği ifade edilmiştir. Çünkü bilginler hep doğruyu ve güzeli tavsiye eder ve bu tavsiyelere kulak veren insanlar da her iki dünyada mesut ve bahtiyar olur.

bahalıg dinar ol biliglig kişi
bu cahil biligsiz bahasız bişi
biliglig biligsiz kaçan teng bolur
biliglig tişi er cahil er tişi
(AH/85, 86, 87, 88.M)

(Bilgili insan kıymetli dinardır. Câhil ve bilgisiz adam değersiz bir akçedir. Bilgili ile bilgisiz müsâvî olur mu? Bilgili dişi-erkek ve câhil erkek-dişidir.)

Yukarıdaki dörtlükte bilgili insanın kıymetli bir dindar; bilgisiz insanın da değersiz bir akçe olduğu ifade edilmiş ve bu iki prototipin müsavi olamayacağı benzetme sanatı ile belirtilmiştir.

süngekke yilig teg erenke bilig
eren körki 'akl ol süngekning yilig
biligsiz yiligsiz süngek teg hali
yiligsiz süngekke sunulmaz elig
(AH/89, 90, 91, 92.M)

(Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur; insanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise, iliktir; bilgisiz kimse, iliksiz kemik gibi, boştur; iliksiz kemiğe kimse el uzatmaz.)

Dörtlükte “kemik-ilik” benzetmesi kullanılmıştır. Kemik için ilik ne ise; insan için de bilgi odur. Yani ilik nasıl ki kemiğe hayat veriyor, onu canlı tutuyorsa; bilgi de insana hayat verir ve onu canlı tutar.

bilig bildi boldı eren belgülüg
biligsiz tirigle yitük körgülüg
biliglig er öldi atı ölmedi
biligsiz tirig erken atı ölüg
(AH/93, 94, 95, 96.M)

(İnsan bilgisi ile tanınır; bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır, bilgili adam ölür, fakat adı kalır, bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.)

Dörtlükte, insanın bilgisi ile tanınacağı, bilgisiz insanın hayatta olsa bile kaybolmuş olacağı ifade edilmiştir. Yani bilgisiz insanın varlığı ile yokluğu belli değildir. Bilgili insan ölse de adı kalır; fakat bilgisiz insan hayatta iken de zaten ölüdür.

bilig birle alim yokar yokladı
bilgisizlik erni çökerdi kodı
bilig yind usanma bil ol hak resul
bilig çinde erse siz arkang tidi
(AH/101, 102, 103, 104.M)

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: “Bilgiyi, Çin’de bile olsa, arayınız”dedi.)

Dörtlükte, âlimlerin bilgi ile değerli olduğu ifade edilmiş, bilgisiz insanların da toplumun en değersiz insanları olduğu belirtilmiştir. Ve akabinde “ilim” öğrenmek için gerekirse en uzak diyarlara gidip meşakkat çekilmeli ve mutlaka ilim öğrenilmeli.

biliglig kereklig sözüg sözleyür
kereksiz sözini kömüp kizleyür
biligsiz ne aysa ayur ukmadın
anın öz tili öz başını yiyür
(AH/117, 118, 119, 120.M)

(Bilgili ancak lüzumlu sözü söyler; lüzumsuz sözü gömerek gizler, bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler, onun kendi dili kendi başını yer.)

Dörtlükte, bilgili insanların lüzumlu ve kıymetli sözler sarf ettiği; buna mukabil cahil insanların ise boş ve manasız konuştuğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla cahil lüzumsuz sözlerinden ötürü devamlı kendine zarar vermiştir.

biliglig sözi pend nasihat edeb
biligligni ögdi acem hem arab
tavarsızka bilgi tükenmez tavar
nesebsızka bilgi yirilmez neseb
(AH/125, 126, 127, 128.M)

(Bilgilinin sözü öğüt, nasîhat ve edeptir; bilgiliyi acem de arab da öğdü. Bilgi, malı olmayan için, tükenmez hazinedir; bilgi, nesepsiz için, yerilmez neseptir.)

Dörtlükte bilgilinin sözünün bir nasihat ve edep olduğu ifade edilmiş ve bilgilinin hem Arap hem de Acem tarafından övüldüğü, son olarak da bilginin bir hazine ve soyluluk sebebi olduğu vurgulanmıştır.

3.26. ARİFLİK VE HZ.EBUBEKİR

Arif, kelime olarak; irfan sahibi, Allah(cc)'ı tam manasıyla bilen anlamlarına gelmektedir. İlmin başka bir boyutu olan âriflik, akıldan daha çok kalbe hitap etmektedir. Daha önceki bölümlerde de geçtiği üzere Allah(cc)'ı tam anlamıyla bilmek ancak kalbin marifeti ile olur. Bu bölümde de Ariflik üzerinde durularak, bu bağlamda örnek bir şahsiyet olan Hz. Ebubekir'e telmihte bulunulmuştur.

Aşıklarnı işierür söz ü güdâz
Aşıklarnı hâcetleri rozse namaz
Ruz-ı mahşer köz yaşıdur Hakk'a niyâz
Arif âşık derdü elem tarttı bolğay
(DH/H59- D8)

(Âşıkların işidir söz ve güdaz, âşıkların ihtiyaçları oruç, namaz; mahşer günü gözyaşıdır Hakk'a niyaz, arif âşık derd ve âlem çekti olmalı.)

Dörtlükte arifler ile âşıklar mukayese edilmiştir. Âşıkların ihtiyacının oruç ve namaz; ariflerin ise aşk ve dert olduğu vurgulanmıştır. Ariflik ve âşıklık aslında birçok anlamda benzer olsalar da bu dörtlükte şair tarafından belli nüanslarla ayrılmıştır. Şair, bu dörtlükte âriflik sanatını, âşıklık sanatına göre birkaç adım daha önde ve önemli göstermiştir.

Arif âşık öz canını otka yakmas
Biderdlerge çakmakın yakıp çakmas
Dünya kelip cilve kılsa kıya bakmas
Işıksız kişi behayındın beter dostlar
(DH/ H82- D9)

(Arif âşık öz canını ateşe yakmaz, dertsizlere çakmağını yakıp çakmaz, dünya gelip cilve eylese dönüp bakmaz, aşksız kişi hayvandan beter dostlar.)

Yukarıdaki dörtlükte ariflerin belli başlı özellikleri dile getirilmiştir; arif aşk ateşi ile yanıp tutuşmaktadır. Bu yangın onu hep dertli kılmaktadır. Dünya bütün şatafatı ve debdebesi ile karşısına dikilse de dönüp bakmaz; çünkü onun tek derdi sevgilidir. Ve son olarak da dertsiz insanların hayvandan da daha aşağı olduğu belirtilmiştir.

Kul Hâce Ahmed kıl tasdik yâr-ı ğârıng kıl tefrik
Ariflikde bil sâdık Ebubekir sıddıkdur
(DH/H42- B7)

(Kul Hoca Ahmed tasdik eyle, mağara dostunu ayrı tut, Ariflikte bil sâdık Ebâ Bekr-i Sıddîk'dir.)

Beyitte şair, telmih sanatına başvurarak, Hz. Ebubekir'in âriflikte ve sadakatte zirve olduğunu belirtmiştir.

3.27. BİLGİ-CÖMERTLİK İLŞKİSİ

Atabetü'l-Hakâyık'ta şair, bilgi ile cömertlik arasında bir bağ kurmaktadır. Bilgiyi bir para gibi düşünerek, onu alıp-satılan bir meta gibi değerlendirmektedir. Bilginlerin de insanlara devamlı bilgi aktarması dolayısıyla, toplumun en cömert kişileri olarak ifade edilmiştir.

akı er biligni yete bildi kör
anın sattı malın sena aldı kör
tirildi ulamsız ulamı bolup
ajunda at edgü kodup bardı kör
(AH/237, 238, 239, 240.M)

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak; malını onunla sattı ve senâ aldı, muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.)

3.28. BİLGİ-MAKAM İLİŞKİSİ

Eserlerde makamın kesinlikle ilim sahibi kişilere verilmesi istenmiş; aksi takdirde makam ehline verilmediğinden, devletin ve milletin felakete sürükleneceği vurgulanmıştır.

takı munda yégrek ayur bu bilig
biligsizke bérme ayâ beg elig
(KB/4075)

(Bilgili insan bundan daha iyi söylemiş:-Ey beyim, bilgisizin elinden tutma-demiştir.)

Beyitte bilgisize kesinlikle bir iş ve görev verilmemesi tavsiyesinde bulunulmaktadır. Burada "el verme" deyimi görev verme anlamında kullanılmaktadır.

ukuşsuz kişiler bilig artatur
biligsiz kişiler bodun yawrıtur
(KB/4076)

(Akılsız kimseler bilgiyi tahrif ederler; bilgisiz kimseler halkı harâp ederler.)

Beyitte bilgisiz ve akılsız kişilerin milletin başına geldiklerinde milleti zayıflatacağı ifade edilmiştir. Buna mukabil milleti kalkındıracak ve geliştirecek yöneticilerde aranması gereken en önemli özelliğin, akıl ve bilgi olduğunun altı çizilmiştir. Zaten "Kutadgu Bilig" de bu bağlamda nasihatlere çokça rastlanmaktadır.

biligsizke bérse begi kur orun
begiñe yazığlı munı bil burun
(KB/4077)

(Eğer bir bey bilgisiz kimseyi yükseltir ve ona mansıp verirse, şunu önceden bil ki, o kimse beyine sadâkat göstermez.)

Beyitte, bir Bey'in yanındaki insanlara makam ve rütbe verirken akıl-bilgi uyumuna bakması gerektiği ifade edilmiş; aksi takdirde zarar görmesinin kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır.

3.29. BİLGİ-ŞEHVET İLİŞKİSİ

Eserlerde bilgili kişilerde aranması gereken önemli bir hususiyetin de şehvetini kontrol altına alabilmesi, olduğu ifade edilmiş; şehvetinin esiri olmuş

kişilerin asla bilgin olamayacağının özellikle altı çizilmiştir. Burada anlatılmak istenen ince ayrıntı şudur: Allah(cc), insana verdiği akıl ve bilgi vasıtasıyla, insandan iyiyi ve kötüyü ayırt etmesini istemiştir, dolayısıyla buradaki ayırt etme başarısı, aklı aktif kullanabilme kabiliyetiyle doğru orantılıdır. Bu duruma göre insanlara akıllı veya cahil konumu verilmektedir.

biliglig tése bolmağay ol kişig
havâsı udu kılsa barça işig
(KB/3641)

(Her işi hava ve hevese uyarak yapan adama bilgili demek câiz değildir.)

Beyitte nefsine uyarak iş yapan bir kişinin asla bilgin olamayacağı belirtilmiştir.

ukuşluğ tése bolmağay ol erig
et öz bulnı bolsa ay köñli tirig
(KB/3642)

(Ey diri gönüllü, vücûdun esiri olan adama akıllı demek mümkün değildir.)

Beyitte yine gençlerin şehvetlerini kontrol altına alabilmesi durumunda akıllı olabileceği belirtilmiştir. Şehvet gençlerde daha şiddetli olduğu için özellikle gençler örnek olarak verilmiştir.

biligsiz kişi ol bolur belgülüg
et özke bérür bolsa tutçı ülüg
(KB/3643)

(Vücûda dâima tâviz veren insan, gerçekten, bilgisiz insandır.)

3.30. BİLGİYE ULAŞMA YÖNTEM VE SÜRECİ

Bu bölümde kişinin bilgiye ulaşma süreci ve yöntemi ile ilgili beyitler mevcuttur. İnsanın doğumundan ölümüne kadar akıp giden her zaman dilimi, bilgiyi öğrenme ile geçmektedir. Din, ilim öğrenmenin beşikten mezara kadar aralıksız sürdürülmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Bundan dolayı, İslamî dönemin ilk eserlerinde de ilim öğrenme tavsiyesi ve teşviki sıkça yer almaktadır.

kişi bilmese ögrenür kör bilir
bilip ötrü yalñuk tilekke tegir
(KB/4019)

(İnsan bilmezse öğrenir, bilir; bildikten sonra arzusuna kavuşur.)

muñar meñzetü aydı bilgi açuk
bu söz tutmaz erniñ biligi bıçuk
(KB/4020)

(Bilgisi açık olan, bu mesele hakkında bir söz söylemiştir; bu sözü tutmayan insanın bilgisi yarımdır.)

toğa bilge toğma kişi ögrenür
toğa sözlemez til turu sözlenür
(KB/4021)

(İnsan doğuştan âlim doğmaz, sonradan öğrenir, dil doğuştan konuşmaz, zamanla konuşmaya başlar.)

kişi ögrenip ötrü bilge bolur
bilig bilse ötrü kamuğ iş unur
(KB/4022)

(İnsan öğrenerek âlim olur; bilgi sâhibi olduktan sonra, her işi yoluna girer.)

Yukarıdaki beyitlerde, insanın doğduğunda boş bir kâğıt gibi olduğu; ancak kendisine verilen akıl vasıtasıyla, bilgiye ulaşabildiği ve zamanla bilgi hazinesinin dolduğu belirtilmiştir. İnsanlar görerek, duyarak ve okuyarak bilgiye ulaşabilir. Bu yöntemler kişilerin kendilerine has bir takım özelliklerine göre değişebilir. Yeter ki insanın içindeki öğrenme istek ve arzusu yok olmasın. Ve son olarak şu ifade edilmiştir ki bu öğrenme süreci, insanın ölümüne kadar devam etmektedir.

3.31. CAHİLLERLE SÖYLEŞİ VAKİT KAYBIDIR

Cahil insanlar, toplum tarafından her daim yerildiği gibi, onlarla oturup konuşmak da aynı ölçüde gereksiz görülmüştür. Her şeyin bir alıcısı olduğu gibi, bilginin de bir alıcısı vardır. Bilginin alıcısının bilginler olduğu düşünüldüğünde, bilgi tezgâhını, bilgiden anlamayan bilgisizlere açmak sadece vakit kaybından ibarettir.

biligligke sözledim uş bu sözüm
biligsiz tilini bilümez özüm
(KB/202)

(Bu sözümü bilgili için söyledim, bilgisizin dilini ben de bilemiyorum.)

Beyitte şair, sözünü ancak bilgiliye söyleyeceğini ifade etmekte ve kendisinin dilinden ancak, bilgili insanların anlayacağını vurgulamaktadır.

biligsiz bile hîç sözüm yok meniñ
ay bilge özüm uş tapuğçı seniñ
(KB/203)

(Benim bilgisiz ile hiçbir sözüm yoktur; ey bilgili, işte ben senin kulunum.)

Bu beyitte, şair bilgisiz insanlarla işinin olmadığını ve buna mukabil, bilgili insanların da kölesi olabileceğini belirtmektedir. Burada aynı zamanda bilginlere verilen değerin de ayrıca altı çizilmiştir.

Nâdânnlarga essiz sözüm hayf hikmet
Ademmen dep belin bağlab kanı himmet
Dünya üçün bir biriğe kılmas şefkat
Zalimlerge esir bolup öldüm mena
(DH/H11- D12)

(Cahillere essiz sözüm hayfı hikmet, insanım deyip belini bağlar hani himmet, dünya için birbirine eylemez şefkat, zalimlere esir olup öldüm ben işte.)

Yukarıdaki beyitte de şair, önem arz eden, ehemmiyetli konuların cahillerle paylaşılmasının vakit israfı olacağını belirtmiş ve cahillerin gözünde en değerli şeylerin bile kıymetsiz olduğu vurgulanmıştır.

3.32. DÜŞ İLMİ

"Görülen düşleri yorumlamak" manasına gelen "düş ilmi" İslamiyet öncesi ve sonrası Türklerde yaygın olan bir adettir. Bu adet aynı zamanda da dinî alt yapısı olan bir durumdur. Gerek peygamberler, gerek âlimler zaman zaman görülen düşleri yorumlayarak gelecek hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmışlardır. Tabi, dinî ve örfî olan bu durum eserlerde de sıkça yer almıştır.

bu tüş 'ilmi bilgü kerek aşnu ked
yöre bilse ötrü idi saknu ked
(KB/5993)

(Rüyâyı yorabilmek için, önce bu tâbir ilmini çok iyi bilmeklâzımdır.)

Beyitte, kişinin düşleri yorumlayabilmesi için öncelikle onunla ilgili ilim sahibi olmasının gerektiği vurgulanmıştır. Her ilim gibi düş ilmi de bir meslektir ve bu mesleğin de kendine göre kuralları vardır.

biligsizke ayma tüşüñni aça
bilirke ayıt tüş ayıtma keçe
(KB/5995)

(Bilgisize rüyânı açma ve anlatma, rüyânı bilene sor ve bunu geciktirme.)

Beyitte, kişinin düşünü bilgisize değil, bir bilene açması gerektiği vurgulanmış ve düşü anlatmakta da acele edilmesi tavsiye edilmiştir.

bu tüş 'ilmiñe baksa şartı üküş
munı bilgü aşnu yetürse ukuş
(KB/5997)

(Bu rüyâ tâbiri, dikkat edersen, birçok şarta bağlıdır; buna akıl erdirmek için, önce şunları bilmek lâzımdır.)

Beyitte düş ilmine vakıf olmak için bunun birçok şartının da yerine getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Onun için de akıl ve bilgi gereklidir.

3.33. GURBET-İLİM İLİŞKİSİ

Gurbet, ilim öğrenme yolunda olmazsa olmaz bir şarttır. Tarihte teknolojinin bu kadar gelişmediği düşünüldüğünde, insanların ilim öğrenmek için dünyanın bir ucundan diğer bir ucuna gittiği görülecektir. Ayrıca gurbet, hamları has yapması bakımından bir eşik olarak da değerlendirilmiştir. Bu durum hem nazım hem nesirde sıkça işlenen konuların başında gelmektedir

Gurbet tegse puhte kılur köp hâmlarnı
Dânâ kılur hem hâs kılur köpâmlarnı
Kiyer kir ton tapsa yeyür taâmlarnı
Anıng üçün Türkistanğa keldim mena
(DH/ H16- D4)

(Gurbet değse, pişkin eyler çok hamları, bilge eyler, hem seçkin eyler çok sıradanları, giyer çul elbise, bulsa yer yemekleri, onun için Türkistan'a geldim ben işte.)

Dörtlükte, gurbetin hamları pişkin; cahilleri de âlim olarak değiştirdiği ifade edilmektedir. Çünkü gurbet dert bağlamında hamları pişkin; fedakârlık ve uğraş bağlamında da cahilleri, ilim sahibi yapar.

3.34. HÂL VE KÂL İLMİ

Tasavvufi kavramlar olan "hâl ilmi" ve "kâl ilmi" ayrı ayrı değerlendirildiğinde "kâl ilmi" , kişinin İslami hükümleri okuyarak, öğrenek bilmesi; "hâl ilmi" ise, kişinin İslamî hükümleri yaşayarak öğrenmesi ve onunla bir bütün olmasıdır. "Dîvân-ı Hikmet" adlı eser tasavvufî bir nitelik taşıdığından bu tür kavramlar da sıkça yer almaktadır.

Kâl ilmini okuban hâl ilmiğe yetiben
Yoklık içre batıban barlıklardan alınglar
(DH/H94- B2)

(Zahir ilmini okuyarak, hâl ilmine ulaşarak, yokluk içine batarak varlıklardan alınız.)

Beyitte, hâl ilmine ulaşmak için kal ilminin bir basamak olduğu ve dolayısıyla yokluğa ulaşmak için de varlıklardan geçilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Burya bolmay şeyhmen deban da'va kılgan
Özi kılmay halklar ara va'zın aytgan
Sözi yalgan dünya üçün amel kılgan
Dünya koymay hâl ilmini bilse bolmaz
(DH/H124- D4)

(Kamil olmadan "şeyhim"diye iddia eden, kendi yapmadan halk içinde vaaz edip söyleyen, sözü yalan dünya için amel işleyen, dünyayı bırakmayınca "hal"ilmini bilse olmaz.)

Dörtlükte kişinin gerçek "hâl ilmine" ulaşabilmesi için dünyadan tamamen uzaklaşması ve maddi-manevi dünya ile ilişkisini kesmesi gerektiği vurgulanmıştır.

3.35. İÇKİNİN BİLGİNLERE ZARARLARI

İçkinin maddi ve manevi birçok zararı vardır. İçki hem dinen hem de tıbben zararlı görülen bir içecektir. Bu bölümde içkinin özellikle, insanda akli melekeleri devre dışı bırakması ve kişiyi kontrolsüz bir varlığa dönüştürmesi yönü belirtilmiştir.

Çünkü bilginleri değerli kılan etken akıldır; akıl devre dışı kaldığında, ortaya bilgi değil, cehalet çıkacaktır. Bu bağlamda içkinin bilgili kişilere zararları önem arz etmektedir.

biliglig bor içse biligsiz bolur
biligsiz esürse adın ne kalur
(KB/2650)

(Bilgili kimse içki içerse, bilgisizolur; bilgisiz sarhoş olursa, geriye ne kalır.)

Beyitte bilgili insanın, içki içerse bilgisiz olacağı ve sarhoş olduğunda ise ortada bilgiden eser kalmayacağı belirtilmiştir.

bor ol bu biligke ukuşka yağı
bor atı hakîkat tütüş ol çoğı
(KB/2651)

(İçki bilginin ve aklın düşmanıdır; içkinin adı, hakikatte, kavga ve gürültüdür.)

Beyitte içkinin, akıl ve bilginin düşmanı olduğu ve bu iki melekenin insandan gittiğinde, ortaya sadece kavga ve gürültünün çıkacağı ifade edilmiştir.

neçe me biliglig ukuşluğ kişi
başın borka soksa buzar öz işi
(KB/2652)

(Ne kadar bilgili ve akıllı insan olursa-olsun, kenisini içkiye verirse, işini bozar.)

Beyitte, insanın ne kadar akıllı ve bilgili de olsa, içkiye bulaştığında bütün işlerinin alt üst olacağı belirtilmiştir.

biliglig bor içse biligsiz bolur
biligsiz bor içse bolur kenç kiçig
(KB/2659)

(Bilgili, içki içerse, bilgisiz olur; bilgisiz kimse içki içerse, küçük çocuğa döner.)

Beyitte, bilgili insan içerse bilgisiz olacağı ve tıpkı çocuk gibi davranışlar göstereceği belirtilmiştir. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi, içki kişinin aklını alarak onu çocuk gibi, ne yaptığını bilemeyen bir varlık hâline sokar.

3.36. LEVH-İ MAHFUZ VE DEFTER-İ SANİ

Levh-i Mahfuz, kader kitabına verilen isimdir. Yani insanın, hayat serüveninin, daha dünyaya gelmeden yazıldığı manevi kitaptır. Defter-i Sâni ise insanın hayatta iken "Münker-Nekir" adı verilen meleklerin sevapları ve günahları yazdığı kitabın adıdır.

Kırkikkimde tâlip bolup yolğa kirdim
İhlâs kılıp yalğuz Hakk'a köngil berdim
Arş u kürsi levhdin ötüp kalem kezdim
Zâtı uluğ Hâcem sığnıp keldim sanga
(DH/H6- D3)

(Kırk ikimde istekli olup yola girdim; ihlâs eyleyip yalnız Hakk'a gönül verdim; arş, Kürsü, Levh'ten geçip Kalem'i gezdim; Zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana.)

Dörtlükte şair, kırk iki yaşında ihlâsla hakka gönül verip; Arş, Kürsü ve Levh-i Mahfuz'a vakıf olduğunu belirtmiştir. Tasavvufta manevi makamlar vardır. Bu makamlar, bir mürşidin rehberliğinde sırasıyla geçilerek insan-ı kâmil konumuna varılır. Şair de bu makamları sırasıyla aştığını ve bilinmesi gereken en önemli kitap olan, kader kitabına vakıf olduğunu belirtmiştir.

Kul Hâce Ahmed men defter-i sani aytdım
İkki alem işretlerin meyge sattım
Ölmes burun can aççığın zehrin tattım
Mustafa'ga matem tutub kirdim mena
(DH/H8- D19)

(Kul Hoca Ahmed ben ikinci defteri söyledim, iki âlem eğlencelerini meye sattım. Ölmeden önce can acısının zehrini tattım, Mustafa'ya matem tutup girdim ben işte.)

Şair, dörtlükte ikinci defter dediğimiz hasenat defterine ne yazılması gerektiğini söyleyerek, iki dünya eğlencelerini meye sattığını ve artık aşktan başka hiçbir makamın kendisini tatmin etmeyeceğini ifade etmektedir. Tasavvufta âşık için ne dünya sevgisi ne de cennet müjdesi bir şey ifade eder. Onun için en önemli şey sevgilin muhabbetidir. Mey'den kastedilen aşktır. Sonuç olarak şair, bir aşığın halet-i ruhiyesini resmetmektedir.

3.37. İLİM, RİYAZET VE HİKMET

Tasavvufta az yeme, az uyuma ve az konuşma bir düsturdur; az yemenin bir diğer adı olan "Riyazet" aşığın olmazsa olmaz özelliklerinden biridir. Az yiyen az uyur; az uyuyan az konuşur kaidesince, aşk yolunun en başıdır riyazet. Ayrıca ilim öğrenmenin de değişmez koşuludur riyazet. Bu bağlamda riyazeti, tam anlamıyla başarabilen insanlara ilim ve hikmet kapısı da açılır.

Bismillâh dep beyân eyley hikmet aytıp
Tâliplerge dürr ü gevher saçtım mena
Riyazetni kattığ tartıp kanlar yutup
Men defter-i sâni sözin açtım mena
(DH/ H1- D1)

(Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip, taleb edenlere inci, cevher saçtım ben işte. Riyâzeti sıkı çekip, kanlar yutup, "ikinci defter"sözlerini açtım ben işte.)

Şair dörtlükte, bismillah diyerek, riyazeti sıkı tutup, hikmet pınarından içmeyi başardığını ifade etmektedir. Riyazet zordur, fedakârlık ister; tasavvufta kırk gün tam anlamıyla riyazet yapan kişiye hikmet penceresinin açılacağı ifade edilir. Dörtlükte de bu çileli yolun resmi çizilmiştir.

ukuşluğ sunup alğusı az neñi
biliglig açıp az yégüsi meñi
(KB/6381)

(Bu dünyada akıllı insanın elini uzatıp, alacağı şey azdır; bilgilinin iştahı ile yiyeceği nimet de azdır.)

Beyitte, akıllı ve bilgili kişilerin az yiyip az uyuması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Çünkü çok yemek insanı rahata ve rehavete sürükleyeceği için, ona ilim kapısı kapanır ve sonuç olarak en değerli vakitleri uyuyarak geçirir.

3.38. İLMİN BİR NEV'İ İLHAM

İlham ilmin bir türüdür; akılla öğrenilerek değil, tamamen kalbe gelen ilahi bilgilerdir. Tasavvufta bir kavram olan ilham, âlimlerin zaman zaman, gayr-i ihtiyari olarak edindiği ilmin bir çeşididir.

Huş gayibdin kulağımğa ilhâm keldi
Ol sebebdin Hakka sığınıp keldim mena
Barça buzrug yığlıp kelip inâm bedri
Ol sebebdin Hakk'a sığnıp keldim mena
(DH/H4- D1)

(Hoş gâipten kulağıma ilham geldi; o sebeptan Hakk'a sığınıp geldim ben işte. Bütün ulular toplanıp gelip armağan verdi; o sebepten Hakk'a sığınıp geldim ben.)

Dörtlükte şair, kulağına gaipten bir ses geldiğini, bunun da Allah(cc)'ın bir lütfu olan ilham olduğunu ve bu ilhamlarla bazı sırlara vâkıf olduğunu belirtmektedir.

Kul Hace Ahmed Hak sözini sözlep ötdi
"Aynel-yakin" tarikatde bozlap ötdi
"İlmel-yakin" şeriatnı közlep ötdi
"Hakkel-yakîn" hakikatdın aydım mena
(DH/H11- D21)

(Kul Hoca Ahmed Hakk sözünü söyleyip geçti, Aynel-yakin tarîkatta bozlayıp geçti, İlmel-yakin şerîatı gözleyip geçti, Hakkel-yakîn hakîkatinden söyledim ben işte.)

Dörtlükte yine tasavvufi kavramlar belirtilmiş ve diğer ilim çeşitleri anlatılmıştır. Dörtlüğü açıklamadan bu kavramlar hakkında kısa bilgi vermek gerekir (Develioğlu, 2012: 62-362-492):

İlmel-yakîn: Bir bilgi öğrenerek öğrenme yöntemi

Aynel-yakîn: Bir bilgiyi görerek öğrenme yöntemi

Hakkel-yakîn: bir bilgiyi hissederek veya yaşayarak öğrenme yöntemi

Buradan hareketle şair, ilmel-yakîn ile şerîat kapısını, aynel-yakîn ile tarîkat kapısını ve hakkel-yakîn ile de hakikat kapısını açtığını ifade etmiştir.

3.39. GERÇEK BİR ÂLİMİN HUSUSİYETLERİ

Âlimler, belli hususiyetleri bünyesinde barındıran, toplum içinde değer gören ve el üstünde tutulan seçkin kişilerdir. Âlimlerin bazıları doğuştan belli özellikleri taşırken, bazıları da hayatının belli bir döneminde bu payeye namzet olmuştur. İlim insanı sadece belli toplumlarda değil, hemen hemen her toplumda el üstünde

tutulmaktadır. Doğal olarak bu unvanın kendine göre birtakım özellikleri ve sorumlulukları vardır. Âlim öncelikle, örnek alınan ve sözleri ile amel edilen şahıstır. Dolayısıyla bu durumda âlim, sadece bilgi hazinesi olmamakla beraber; bilgisini insanlarla paylaşan, hal ve hareketleri ile topluma örnek olan şahsiyettir. Toplumlar için bir kazanım olan bu ulvî şahsiyetler, asırlar boyunca yazılı ve sözlü olarak tarihin seçkin sayfalarında yerlerini almışlardır.

Alim uldur şeri'atda cevlan kılsa
Tarikatnıng bazarığa ornın salsa
Muhabbetning deryasıdın gevher alsa
Andağ alim,alim bolur dostlarıma
(DH/ H83- D4)

(Âlim odur şeriatta sefer eylese, tarîkatın pazarına yerini koysa, muhabbetin deryasından inci alsa, öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarıma.)

Dörtlükte, gerçek bir âlimin; şerîat, tarîkat ve muhabbet kapılarından girmesi gerektiği vurgulanmıştır. Tasavvufi terimler olan şerîat, tarîkat ve muhabbet âlimin sırasıyla geçeceği manevi eşiklerdir. Âlim tarîkat ile dinin hükümlerini, tarîkat ile tasavvuf yolunu kaidelerini ve muhabbet ile de hak aşkını içinde barındıran kişidir.

Alimmen dep kitab okur ma'na okmaz
Köb ayetning ma'nasını hergiz bilmes
Tekebbür men-menlikni dini tutmas
Alim ermes, cahil tutur dostlarıma
(DH/H83- D5)

(Âlimim diye kitap okur anlamını bilmez, çoğu ayetin anlamını hiç bilmez. Büyüklenme, ben –benliği dini tutmaz, âlim değil cahildir dostlarıma.)

Dörtlükte aslında sahte bir âlimin özellikleri verilirken, bize gerçek bir âlimin nasıl olması gerektiği, anlatılmaktadır. Gerçek bir âlim okuduğunu anlamalı, özellikle Kur'an'ı hakkıyla bilmeli ve kesinlikle benlik duygusuyla gururlanmamalı; çünkü gerçek bir âlim aynı zamanda tevazu abidesidir.

biliglig boğuz tilke erklig kerek
boğuz til küdezgen biliglig kerek
(KB/994)

(Bilgilinin boğazına ve diline hâkim olması lâzımdır; boğazını ve dilini gözeten bilgililere ihtiyaç vardır.)

Bilgin olmanın yolu, öncelikle boğaza hâkim olmaktan geçer; çünkü az yeme, ilim kapısının açılmasını sağlar. Buna mukabil çok yiyen insanın hissesine düşen uyumaktır. Bu bağlamda büyükler, az yeme ve az uyumanın, ilimle meşgul olacak şahsiyetlerin olmazsa olmazları olarak görmüşlerdir.

bilip sözlese söz biligke sanur
biligsiz sözi öz başını yéyür
(KB/170)

(Söz, bilerek söylenirse, bilgi sayılır; bilgisizin sözü kendi başını yer.)

Beyitte, bilgin kişinin en önemli hususiyetlerinden birinin de söyleyeceklerini düşünerek söylemesi olduğu, belirtilmiştir. Çünkü bilginlerin ağızlarından çıkan her söz, toplumda büyük yankılar oluşturur. Bazen bir kavgayı bitiren söz; bazen de bir yıkımın tetikleyicisi olabilir.

ukuşluğ kişiler at edgü kolur
biliglig kişiler ınançlığ bolur
(KB/2872)

(Akıllı insanlar iyi ad isterler; bilgili insanlar itimâda lâyık olurlar.)

Beyitte bilginlerin öncelikle inançlı kişiler olması gerektiği vurgulanmıştır. İnançtan kastedilen husus Allah(cc) inancıdır. Çünkü kendisini yaratanı bilemeyen bir kişinin, bilgi anlamında nasibine düşen koca bir hiçtir.

isizke katılmaz ukuşluğ kişi
bütün çın bolur bu biliglig işi
(KB/2897)

(Akıllı insan kötüye karışmaz; bilgili insan da doğru ve dürüst hareket eder.)

Beyitte, bilginlerin ahlak ve kişilik bağlamında iyi ve dürüst kişiler olması gerektiği vurgulanmıştır; daha önce de ifade ettiğimiz gibi bilginler, söz ve davranışları örnek alınan kişilerdir.

biliglig çıkarmasa bilgin tilin
yarutmaz anıñ bilgi yatsa yılın
(KB/214)

(Bilgili bilgisini dili ile meydana çıkarmazsa, yıllarca yatsa bile onun bilgisi muhitini aydınlatmaz.)

Beyitte, bilginlerin, bildiklerini kesinlikle halkla paylaşması gerektiği vurgulanmıştır; çünkü ilmin olmadığı yer karanlıktır, karanlığı da aydınlatacak iksir ilim olduğundan, bilginlere düşen şey de ilim ile halkı aydınlatmaktır.

3.40. CAHİLLERİN ÖZELLİKLERİ

Kavram bakımından âlimin zıttı olan câhil, yine toplum nazarında yerilen ve değersiz görülen bir tiptir. Gerek kişilik gerekse ilmi bakımdan menfi bir tablo çizer. Bulunduğu ortam terkedilir ve çoğu zaman sosyal bir ilişki kurmaktan bile imtina edilir. Eserlerde çoğu zaman trajik bir tarzda işlenen bu karakter, eğer idareci veya önde bir şahsiyetse, durumun vahameti özellikle belirtilir. İslamiyet öncesi Türk toplumlarında bu karakter eleştirilirken, bu durum İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir.

biligsizke devlet kelür erse kut
bodun barça buzlur bolur élke yut
(KB/1780)

(Bilgisize devlet ve saâdet gelirse, halkın arasına fesat girer ve bu, memleket için, öldürücü bir felâket olur.)

Beyitte, bilgisiz, cahil bir kişinin toplumun başına geçmesi durumunda, o toplumu bekleyen şeyin felaket olduğu belirtilmiştir. Özellikle Türklerde her idareci çocuk yaşta, bir Bilgin'in ilim tezgâhından geçmektedir.

biligsizke törde orun bolsa kör
bu tör élke sandı ilig buldı tör
(KB/262)

(Bilgisiz baş-köşede yer bulursa, baş-köşe-eşik ve eşik-baş-köşe sayılır.)

Beyitte, bilgisiz bir kişinin başa geçmesi durumunda, toplumda bütün değerlerin alt-üst, başların ayak; ayakların da baş olacağı vurgulanmıştır. Burada ayak-baş denklemi ile kastedilen husus ehil olmayan insanların önemli yerlere gelmesidir.

biligsiz kişi köñli kum teg-turur
ögüz kirse tolmaz ap ot yem önür
(KB/975)

(Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir; nehir aksa, dolmaz; orada ot ve yem bitmez.)

Beyitte, cahil karakteri, ot yetişmeyen kurak toprak ve çöl olarak tasvir edilmiştir. Bu tasvirden kastedilen husus, cahilin bulunduğu yer ve zamanı bereketsizleştirmesidir.

bu barça biligsiz kişi kılkı ol
biligsiz kişiler tükel yılkı ol
(KB/1739)

(Bunlar hep bilgisiz insanların işidir; bilgisiz insanlar tam bir hayvan sürüsüdür.)

Beyitte, bilgisiz kişiler, sürü teşbihi ile ifade edilmiştir; çünkü sürüler akıllarını kullanamadığından, taklit ve iradesiz olarak öndekilerini takip eder. Koyun sürüleri bu bağlamda örnek olarak verilebilir.

ağın kendü berklig tili sözlemez
biligsiz tili ol sözin kizlemez
(KB/970)

(Dilsizin dili konuşmaz, bilgisizin dili de sözünü saklayamaz.)

Beyitte, bilgisizin sır saklayamaması belirtilmiş ve doğal olarak güven telkin edemediğinin de altı çizilmiştir.

biri arkuk erse bu kılkı yawuz
takı biri yalğan tüzer erse söz
(KB/1668)

(Biri-kötü tabiatli ve inatçı olmak, biri-yalan söylemektir.)

takı bir saran ol kişide éli
bu üç neñ üçegü biligsiz yolı
(KB/1669)

(Biri de-insanları aşağılık eden hasisliktir; bunların üçü de bilgisizlikten ileri gelir.)

Yukarıdaki iki beyitte; yalan, cimrilik ve inat gibi kötü davranışların kaynağının bilgisizlik olduğu vurgulanmıştır.

Nâdân birle ötgen ömring nar sakar
Nâdân bolsa duzah andın kılgay hazer
Nâdân birle duzah sarı kılmang sefer
Nâdâniçre hazan yanglığ soldum mena
(DH/ H14- D2)

(Cahille geçen ömrüm nar sakar, cahil olsan cehennem ondan çekinir, cahille cehenneme doğru kılmayın sefer, cahiller içinde yaprak gibi soldum ben işte.)

Dörtlükte cahil ile geçen ömrün heba olduğu ve cehennemin bile cahilden çekindiği belirtilmiştir.

Cahil kişi namaz kadrin kaçan bilür
Her namazda imân başdın tâze bolur
Salât dese gafil başın burkâb uyur
Gafillikdin ömrin yelge satar bolğay
(DH/H104- D11)

(Cahil kimse namazın kadrini nerden bilir, her namazda iman baştan tazelenir. Es-salat dese gafil başını çevirip uyur, gafillikden ömrünü yele satar olmalı.)

Dörtlükte cahil kişinin namazın kadrini bilemeyeceği ve ömrünü de gafillikle geçireceği belirtilmiştir.

Eyâ dostlar hiç bilmedim men yolumnı
Saâdetka bağlamadım men belimni
Mâsivâdın hiç yığmadım men tilimni
Nâdânlıgım meni resvâ kılur ermiş
(DH/H109- D5)

(Ey dostlar, hiç bilmedim ben yolumu, saadete bağlamadım ben belimi; mâsivadan hiç çekmedim ben dilimi; cahilliğim beni rezil eyler imiş.)

Dörtlükte cehaletin en belirgin özelliğinin "dünya sevgisi" olduğu belirtilmiştir. Dünyaya dalan kişiler ilmin özünü kavrayamamıştır; çünkü tasavvufa giriş dünyayı terk etmekle başlar.

3.41. KALEM-KILIÇ MUKAYESESİ

Kalem-kılıç mukayesesi, yüzyıllar boyunca yapılagelmiş, sözlü ve yazılı edebiyatta sıkça dile getirilmiş dinî ve tarihî bir olgudur. Tarihe bakıldığında, ilk etapta bir birine zıt iki unsur gibi görünse de, aslında birbirini, işlevsel bağlamda tamamlayan iki kavramdır. Kalem-kılıç mukayesesi, zaman ve yer perspektifine göre farklı işlevler kazanmaktadır. Tarihte, savaşların çok olduğu ve bu savaşların neticesinde, bir ülkenin, başka bir ülkeyi himayesine aldığı düşünüldüğünde durum, farklı bir anlam kazanmaktadır. İşte tam burada, ilim adamları ve düşünürler, bir yerin fethi her ne kadar kılıçla olsa da, o yerin idaresinin ancak kalemle olacağı vurgusunu yapmışlardır. "Kutadgu Bilig" adlı eserde de bu iki kavramın mukayesesi sıkça yapılmıştır. Mukayesede de özellikle vurgulanan husus, birbirini tamamlaması

yönündedir. Yine tarihin belli dönemlerinde bu iki kavramın birbirine taban tabana zıt olduğunu da görmekteyiz; bu bağlamda, kalemin olduğu yerde, barışı, bilgiyi ve huzuru; kılıcın olduğu yerde de savaşı, cehaleti ve kaosu müşahede etmekteyiz. Sonuç olarak kalem ve kılıç bazen birbirini tamamlayan iki dost; bazen de birbirine tahammül edemeyen iki düşman olarak karşımıza çıkmaktadır.

kılıç birle aldı kör él alğuçı
kalem birle bastı ol él basğuçı
(KB/2425)

(Memleketi alan onu kılıç ile almıştır, memleketi tutan onu kalem ile tutmuştur.)

Beyitte, ülkeler kılıçla alınır; lakin kalem ile idare edilir denilmektedir. Evet, ülkeyi ele geçirmek güç ve kuvvet ister belki; ama sonuç olarak, o ülkenin idaresi akıl ve bilgi gerektirir.

kılıç birle alsa bolur terk ilig
kalem bolmağınça basumaz elig
(KB/2426)

(Bir memleketi kılıç ile derhâl ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz.)

Beyitte, yine bir önceki beyitle paralel bir anlam görülmektedir. Beldelerin kılıç alınıp, akıl ve bilgi ile idare edilmesi belirtilmektedir. Aksi takdirde o beldenin uzun süre elde kalamayacağı vurgulanmaktadır.

kılıç birle tutlur kalı tutsa él
kalem birle baslur kalı bassa él
(KB/2711)

(Eğer memleket tutulursa, kılıç ile tutulur; eğer memlekette hüküm etmek icap ederse, kalem ile edilir.)

biligin ukuşun tegip él tüzer
bu üç neñ bile er ajunuğ süzer
(KB/2712)

(İnsan bilgi ve akıl ile memleketi tanzim eder; bu üç şey ile insan dünyayı duru bir hâle getirir.)

Yukarıdaki iki beyit, anlamca birbiriyle bağlantılıdır. İki beyitte, bir ülkenin yönetimi ve idaresi için üç şart koşulmuştur; bunlar: kılıç, kalem ve akıldır. Yani bu üç unsur, birbirini tamamlayan üç asıl ögedir.

kılıç él tutar hem bodun kazğanur
kalem él tüzer hem hazîneˆ urur
(KB/2714)

(Kılıç memleket zapteder ve zafer kazanır; kalem de memleket tanzim eder ve hazine toplar.)

Beyitte, bir ülkenin kılıç ile alınacağı ve akabinde kelam ile düzen sağlanacağı ve sonuç olarak da hazinenin dolacağı ifade edilmiştir. Hazinenin dolması ile kastedilen, ülkenin zenginleşmesi ve gelişmesidir.

kılıç kan tamuzsa begi él alır
kalemde kara tamsa altun kelir
(KB/2715)

(Kılıç kan damlatırsa, memleket alır; kalemden mürekkep damlarsa, altın gelir.)

Kılıçtan kan damlar ve nihayetinde bir belde alınır; fakat kalemden mürekkep damlar ve sonucunda o mürekkep altın olur, değerlenir. Yine bu beyitte de, yukarıdaki beyitlerle anlam benzerliğini görmekteyiz.

idi edgü erdem bilig bilse er
takı artuk erdem kılıç ursa er
(KB/2719)

(İnsanın bilgili olması çok iyi bir fazilettir; insanın kılıç kullanması daha üstün bir fazilettir.)

Yukarıdaki beyitte, diğer beyitlerden farklı bir durum kastedilmiştir. Beyitte, kılıç kullanmanın, kalem kullanmaktan daha erdemli bir iş olduğu kastedilmiştir. Bu perspektif, tarihsel bir yaklaşımla ele alınırsa daha isabetli olunacağı aşikârdır.

3.42. KOKU-BİLGİ UYUMU

Kutadgu Bilig'de bilgi ve kokunun birbiriyle benzer ve uyumlu olduğu anlatılmaktadır. Koku nasıl kendisini belli ediyorsa, bilgi de aynı ölçüde kendini belli eder. Koku ister kötü, ister güzel olsun, kendini asla gizleyemez. Bilgi de ister az, ister çok; ister yanlış ister doğru, kendisini asla saklayamaz. Saklamak istese de buna dil mani olur.

yıparlı biligli teñi bir yañı
tutup kizlese bolmaz özde öñi
(KB/311)

(Misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz.)

Beyitte, koku ve bilginin birbirine denk olduğu, ikisinin de kendisini asla saklayamadığı belirtilmiştir. Burada koku, fiziksel anlamda ele alınırken; bilgi insan fıtratı bağlamında ele alınmıştır. Bir insan ne kadar bilgili ve akıllıca bir görüntü verse de, kullanacağı sözcükler, onun aslî durumunu ortaya koyacaktır.

yıpar kizlese sen yıdı belgürer
bilig kizlese sen tilig ülgüler
(KB/312)

(Miski gizlersen, kokusundan belli olur; bilgiyi saklarsan, dili ayarlamasından belli olur.)

Beyitte, miskin gizlense de kokusunun ortaya çıkacağı ve bilginin gizlenmeye çalışılsa da dilin karşı çıkacağı belirtilmiştir. Misk dinî ve tasavvufî terminolojide güzel bir kokudur. Nerde olsa, kendini belli eder. Bilgi de öyledir; dil yoluyla bütün tabiatını sergilemekten kendini alamaz.

3.43. SÖZÜN SÖYLENMESİ KADAR, ANLAŞILMASI DA ÖNEMLİDİR

Bu söz üzerine belki binlerce kelam edilebilir; fakat bu söz de asıl kastedilen şey, konuşurken her insanın seviyesine göre bir üslup seçmektir. Eğer senin kullandığın cümleleri karşı taraf anlamıyorsa, ortaya hem bilgi hem de zaman israfı çıkmaktadır.

bilig sözledeçi kişi bar üküş
anı bildeçi er maña ked küsüş
(KB/207)

(Sözü bilerek söyleyen çok kimse var; benim için sözü anlayan adam azizdir.)

Beyitte, söz söyleyenlerin sayısının çok; fakat bu söylemleri anlayanların sayısının, tam tersine az olduğu vurgulanmaktadır. Bu durum aslında bazı tarihî gözlemleri de yansıtmaktadır. Tarihin bazı dönemlerinde ilim dünyası ile halkın kullandığı üslubun çok farklı olduğu görülmektedir. Sonuç olarak böyle bir tablo ilmin yayılmasıyla değil; bilakis kısırlaşmasıyla sonuçlanacaktır.

3.44. TASAVVUF UNSURLARI

Dinî ve Tasavvufî bir eser olan Dîvân-ı Hikmet, birçok tasavvufi kavramı da, doğal olarak içinde barındırmaktadır. İlim kavramı ile bağlantılı olarak; hikmet, marifet, şerîat, tarîkat, hakîkat ve muhabbet kavramlarına da bu bölümde yer vermeye çalıştık.

Ya ilâhım hamdıng birle hikmet ayttım
Zâtı uluğ Hâcem sığnıp keldim sanga
Tevbe kılıp günâhımdan korkup kayttım
Zâtı uluğ Hâcem sığnıp keldim sanga
(DH/H6- D1)

(Yâ ilahım, hamdın ile hikmet söyledim; zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana. Tevbe kılıp günahımdan korkup döndüm; zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana.)

Dörtlükte şair, hikmetli sözler söylediği için Allah(cc)'a şükrünü dile getirmektedir; çünkü hikmet söylemek tamamen Allah(cc)'ın lütfu ile olacağı bir durumdur. "Allah'ın birliğini, kudretini, yüceliğini ve Allah sevgisini, ilâhi hakîkatleri ifade eden dinî, âhlakî, tâsavvufî ve öğretici özlü söz; varlığın mâhiyet ve hakîkatlerinden bahseden ilim, hak olan söz, tatbik edilen ilim, söz ve işte isabet, didaktik ve tasavvufi şiir" (Develioğlu, 2012:423). Anlamlarına gelen hikmet, asıl olarak aklî bir ilimden ziyade, kalbî bir ilmi ifade eder. Bu da ancak, ilhama açık olan dimağlarda olur.

Şeriatnı şeraitin bilgen aşık
Takikatnı makamını bilür dostlar
Tarikatnı işlerini eda kılıb
Hakikatnı deryasığa batar dostlar
(DH/H77- D1)

(Şerîatın şartlarını bilen âşık, tarîkatın makmını bilir dostlar, tarîkat işlerini tamam eyleyip, hakîkatın deryasına batar dostlar.)

Dörtlükte, bir aşığın, geçeceği makamlar gösterilmiştir. Yukarıdaki her bir makam tasavvuf yolunun birer basamaklarıdır. Âşık, "şerîat" ile dinî hükümleri, "tarîkat" ile hakka ulaşacağı yolu, "hakîkat" ile de varlığının asıl gayesini bilmek zorundadır.

Muhabbetni meydanıda cevlan kılgan
Hakikatnı deryasıdın gevher algan
Marifetni meta'ını içke salgan
Yürse tursa dürr ü gevher saçar dostlar
(DH/ H78- D14)

(Muhabbetin meydanında dolaşan, hakîkatin denizinden inci alan, marifetin nesnesini içe salan, yürüse dursa inci, cevher saçar dostlar.)

Dörtlükte, yine aşığın muhabbet, marifet ve hakîkat deryalarından nasiplenmesi gerektiği vurgulanmış; "muhabbet" ile Allah(cc) sevgisi, marifet ile de eşyanın özünü bilme ve kavrama anlatılmıştır. Âşık, yaratılışının maksadını ve gayesini anlarsa, maksuda duyduğu muhabbetle gerçek hakîkat yolunu da bulacaktır.

3.45. TÜRKÇENİN METHİ

11. ve 12. yüzyıl İslamiyet ile birlikte Arapça ve Farsça kelimelerin de yavaş yavaş dilimize girdiği bir dönemdir. Arapça ve Farsça kelimelerle olan bu etkileşim, zaman zaman Türkçeye olan ilgi ve alakanın da azalmasına sebep olmuştur. Hatta bazı şairlerin Türkçe şiir yazmaktan imtina ettiği bile görülmüştür. İşte böyle bir dönemde başta "Yusuf Has Hacip" olmak üzere, "Kaşgarlı Mahmut", "Edip Ahmet Yükneki" ve "Ahmet Yesevi" gibi şairler, Türkçeyi methetmiş, savunmuş ve Türkçe şiirler yazma hususunda da teşvik edici olmuşlardır. Ve sonuç olarak, kendileri de Türkçe şiirler yazarak, dönemlerinde ve sonra gelecek şairlere de örnek olmayı başarmışlardır.

Huşlamaydur âlimler sizni aygan Türki'ni
Ariflerdin eşitgeng açar köngil mülkini
Ayet hadis ma'nası Türki bolsa muvafik
Ma'nasıga yetgenler yerge koyar börkini
(DH/ H71- D1)

(Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçeyi, ariflerden işitsen açar gönül ülkesini, ayet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur, anlamını yetenler yere koyar börkünü.)

Dörtlükte şair, Türkçeye olan ilgisizlikten yakınmaktadır. Dönemindeki âlimlerin Türkçe'ye gereken ilgiyi göstermediklerine üzülmekte ve buna mukabil ayet ve hadis anlamalarının Türkçe olarak verilmesinin teşvik edilmesini istemektedir.

3.46. YAZININ EHEMMİYETİ VE KALICILIĞI

"Söz uçar, yazı kalır", edebiyatımızda önemli bir yere sahip atasözlerimizden birisidir. Sözler ne kadar değerli ve önemli de olsa yazıya geçmediği müddetçe unutulmaya hazırdır. Tarih ve edebiyat unutulmuş milyonlarca güzel ve değerli sözler mezarlığıdır. Bu bağlamda yazı, milletlerinin geçmiş tarihini ve edebiyatını ölümsüzleştirerek gelecek nesillere aktarmak gibi çok hayatî bir öneme sahiptir.

neçe térse dünyâ tüker alkınur
bitise kalır söz ajun tezginür
(KB/114)

(Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın, tükenir, bir biter; söz kaleme alınırsa, kalır, dünyayı dolaşır.)

Beyitte, dünya kadar mal ve servet olsa da, bir gün biteceği; ancak yazıya geçmiş bir sözün sonsuza kadar yaşayacağı anlatılmaktadır.

bitig birle yalñuk bitir bilmişin
bitise bilür er negü kılmışın
(KB/2223)

(İnsan bildiklerini yazı ile yazar; yazarsa, ne yapmış olduğunu bilir.)

Beyitte, insanın, yazı sayesinde ne yazdığını ve neye sahip olduğunun farkına varabileceği anlatılmaktadır.

törütmezde aşnu bayat bu 'âlem
törütti yorıttı bu levh-u kalem
(KB/2227)

(Tanrı bu âlemi yaratmadan önce, levh ile kalemi yartmıştır.)

Beyitte, Allah(cc)'ın kâinatı yaratmadan önce levh-i mahfuzu, yani kader kitabını yazdırdığı belirtilmektedir. Yazının önemini anlatması bakımından manidar bir beyittir.

ferişteˆ bitir kul negü kılmışın
idi ötrü aydur yarın ol işin
(KB/2228)

(Kulun neler yaptığını melek yazar, sonra Tanrı yarın o işi sorar.)

Allah(cc)'ın meleklerine, kullarının sevap ve günahlarını, yazmalarını emretmiştir. Dolayısıyla yarın mahşer kurulduğunda, insanoğlu itiraz ederse bu kitap ile mukabele edilsin. Beyitte, insan unutsa da Allah(cc)'ın unutmayacağı ve hatta delil olarak da, bizzat yazdırdığı belirtilmiştir.

bitip kodmasa erdi bilge bügü
biziñde ozakığ kim erdi tigü
(KB/2699)

(Âlim ve hakîmler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvel gelenlerden kim bahsedebilirdi.)

Beyitte, yazı olmasa, bilginlerin ve âlimlerinin sözlerinin lafta kalacağı ve unutulacağı bir kez daha önemle belirtilmiştir. Sonuç olarak geçmiş yazı ile geleceğe aktarılır.

SONUÇ

Yaklaşık iki yıl süren akademik çalışmamızda, Karahanlılar döneminin, Türk-İslam tarihi açısından önemini, çalışmamızın birçok yerinde ifade etmeye çalıştık. Çalışmamızda genel anlamda "ilim" kavramının, Türklerin İslamiyet'i kabulü ile kazandığı anlam ve işlevlerini incelemeye çalıştık.

Bu bağlamda Karahanlılar dönemine ait dört temel eser (KB, DLT, AH, DH)'i taradık. Ve bu tarama neticesinde ilim kavramı ile ilgili sözcüklerin geçtiği manzum-mensur parçaları tespit etmeye çalıştık. Yaptığımız bu tespitleri, anlam ve muhteva bakımından analiz etmeye ve bu analiz sonucunda elde ettiğimiz çıkarımları ifade etmeye çalışalım;

1. "İlim" kavramı, İslamiyet öncesi ve sonrasında da Türkler için, her açıdan önem arz eden bir kavramdır.
2. İslamiyet'in kabulü ile *"bilig, erdem"* gibi Türkçe kavramlarının yanına *"ilim, hikmet, marifet, irfan"*; *"biligli, ukuşluğ"* kavramlarının yanına *"âlim, ârif, dânâ"; "biligsiz, ukuşsuz"* kavramlarının yanına *"câhil, nâdân"* gibi Arapça ve Farsça kavramlar eklenmiştir.
3. 11.ve 12. yüzyıl, İslam dünyası ve Avrupa (Hristiyan dünyası) açısından zıtlıkların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönem İslam dünyası adına ilmi anlamda zirvelerin yaşandığı bir dönem iken, Hristiyan dünyası için tamamen karanlık bir dönemdir.
4. Bu çalışmamızda "ilim" kavramının sosyal ve kültürel birçok kavramla ilişkili olduğunu tespit ettik. Ve bunu örneklerle açıklamaya çalıştık.

5. İslamiyet'in kabulü ile ilim kavramı fizikî özelliklerin yanı sıra metafizik unsurlar da edinmiştir. Yani akıl-bilgi ilişkisinin yanında kalp-ilham ilişkisi de kendini göstermiştir.
6. İslamiyet ile birlikte ilim öğrenmenin gayesinde bir takım değişiklikler olmuştur. İslamiyet öncesi Türklerde ilim öğrenmek ve öğretmek devlet ve millet (*cihan hâkimiyeti*) için bir gereksinim iken, İslamiyet ile birlikte bu gereksinimlerin yanına bir de din faktörü (*cihad politikası*) eklenmiştir. Yani insanlar, dini yaymak ve geliştirmek için, ilim öğrenmeyi asli birer ihtiyaç olarak görmeye başlamışlardır.

KAYNAKÇA

AÇIKGENÇ, Alparslan (2013). *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İsam Yayınları, Ankara.

ADALI, Hasan Hüseyin (2009). *Bir Siyasetnâme Olarak "Kutadgu Bilig"*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi 237, İstanbul.

AKAR, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, Ankara.

AKARTÜRK, Karahan (2013). *Dîvânu Lügâti't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.

ARAT, Reşid Rahmeti (1951). *Atabetü'l-Hakâyık*, Ateş Basımevi, İstanbul.

ARAT, Reşid Rahmeti (1999). *Kutadgu Bilig*, TDK Yayınları, Ankara.

ARAT, Reşid Rahmeti (2003). *Kutadgu Bilig (çeviri)*,TTK Yayınları, Ankara.

ATALAY, Besim (2013). *Dîvânü Lûgât-it Türk (çeviri)*, TDK Yayınları, Ankara.

ATALAY, Besim (2013). *Dîvânü Lûgât-it Türk(Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.

AYDEMİR, Özgür Kasım (2013). *Kutadgu Bilig'in Dilinde Bilge Kavramı ve İşlevi*, Turkish Studies, Volume 8/1 p.803-810, Ankara.

AYDIN, Hasan (2002). *İslam Dünyasında Bilim ve Felsefe*, Bilim ve Ütopya Dergisi, Sayı:94-95, Ankara.

AZMUN, Yusuf (1994). *Dîvân-ı Hikmet*, TKAGV Yayınları, İstanbul.

BİCE, Hayati (1993). *Dîvân-ı Hikmet*, TDV Yayınları, Ankara.

BOZKURT, Fuat (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yayınları, İstanbul.

CLAUSON, Gerhard (2002) *Studies in Turkish and Mongolic Linguictics*, Ledge-Curzon Press, London and New York.

CAFEROĞLU, Ahmet (1994). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

ÇUBUKCU, İbrahim Agâh (1991). *İslam Düşünürleri*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

DANKOFF, By Robert, *Yusuf khass hahib-Wisdom of royal glroy Kutadgu Bilig a turko-islamic mirror for princes*, the university of chicego press chicego and london, published 1983 printed in the usa.

DEVELİOĞLU, Ferit (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

DİLÇİN, Cem (1993). *Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Sıra Cümleler*, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, C: 1993/II, S: 504, s. 611-618.

DİLÇİN, Cem (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

DOERFER, Gerhard (1963). *Türkishche and Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band 1, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.

DOERFER, Gerhard (1965). *Türkishche and Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band 2, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.

DURMAZ, Gülay (2006). *Kutadgu Bilg'de Zahid*, Cilt: 7 Sayı 11, ss. 191-212.

ERASLAN, Kemal (1991). *Dîvân-ı Hikmet, Seçmeler,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Temel Eserler 98, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkısh Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, otto Harrasowitz Verlog, Wiesbaden.

GÖKÇE, Faruk (2014). *Altay Dillerinde Ortak Bir Gramatikal Morfem {Zarf-fiil Eki/Mastar Eki+Gör-}Üzerine*, Türk Bilig, 2014/27:1-12.

GÜFTÂ, Hüseyin (2004). *Dîvân Şiirinde İlim*, Akçağ Yayınları, Ankara.

HİZMETLİ, Sabri (1991). *İslam Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim (1997). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KANAR, Mehmet (2015). *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul.

KAYAOĞLU, İsmet (1985). *İslam Kurumlar Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

MERGES, K. H. (1968). *The Turkısh Languages and Peoples*, Wiesbaden.

MUTÇALI, Serdar (2012). *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 7, KB yayınları, Ankara.

ÖLMEZ, Zuhal; KAÇALİN, Mustafa (2011). *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

PALA, İskender (2011). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul.

SARI, Selcen Koca (2012). *Kutadgu Bilig'de Metafor*, Ankara.

SARICAOĞLU, Fikret (2008). *"Kaşgarlı Mahmut: İlk Türk Haritacısı",* Kaşgarlı Mahmut Kitabı [Ed. ÖZÖNDER, Sema], KTB Yayınları, s.121-132.

SİLAHDAROĞLU, Fikri (1996). *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara.

TEKİN, Talat (1986). *Karahanlı Dönemi Türk Şiiri, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C:LI, S: 409, s. 81-157.

TEKİN, Talat (1989). *11. Yüzyıl Türk Şiiri (Dîvân-ı Lûgati't- Türk' teki Manzum Parçalar*), TDK yayınları, Ankara.

TEKİN, Talat (2004). *Makaleler 2*, Haz. Emine YILMAZ, Nurettin DEMİR, Öncü Kitap, Ankara.

TURNER, Howard R. (1997). Science in Medical Islam, University of Texas Press, in Texas.

TÜMER, Günay (1992). *İslam Ansiklopedisi*, TDK yayınları, İstanbul.

ÜŞENMEZ, Emek (2008). *Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında*, Akademik İncelemeler, Cilt:3 Sayı:1.

YILDIRIM, Suat (2014), *Kûr'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâli*, Define Yayınları, İstanbul.

YILMAZ, Salih (2014). *"Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı".* Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.233-251.